

Valdkond “Keel ja kõne” rakendusjuhend

Kõnearendus on laste kõne ja suhtlemise sihipärane arendamine. See ei piirdu keelevahendite õpetamisega, st uute sõnade, sõnavormide ja lause praktilise kujundamisega. Kõnearenduses tuleb eelkõige õpetada last nimetatud keelevahendeid kõnes erinevates funktsioonides/eesmärkidel (suhtlemine, tunnetuslik funktsioon, so teadmiste omandamine ning enda ja teiste tegevuse reguleerimine ja planeerimine kõne abil, vt ka üldoskuste suhtlemise osa) kasutama. Kuigi õppekavas ja rakendusjuhises on arengutulemused ja soovitud esitatud iga keeletasandi (häälamine, sõnavara, grammatika, tekst, suhtlemine) kaupa eraldi, on kõnearenduses kõik tasandid lõimitud.

Kõnearenduse puhul:

- 1) on õpetajal vaja teada, **mida ja millal** õpetada – selle aluseks on lapse kõne arengu tundmine (vt ka õppekava eeldatud arengutulemused);
- 2) peab õpetaja teadma, **kuidas** kujundada keelevahendite kasutamist kõne erinevates funktsioonides.

Kõnearendus ei saa ega tohi piirduda kõne ja keele valdkonna tegevustega. Lapse kõnet saab arendada kõikides igapäevastes tegevustes (mängudes, käelises tegevuses, liikumis- ja muusikategevustes, tavatoimingutes: lõunalauas, riidesse panekul, rühmaruumi koristamisel jne). Kõnearendus tähendabki seda, et lapsele luuakse selline keskkond, kus (1) ta kuuleb teiste inimeste kõnet, s.o näidist tema jaoks, mille alusel laps konstrueerib ise oma keelesüsteemi ning (2) lapsel on vaja ja ta saab ise kõneleda. Laps õpib rääkima reaalses suhtlussituatsioonides, tegutsedes koos täiskasvanuga.

Lapsega suhtlemine on lapse jaoks arendav, kui arvestatakse järgmisi seisukohti:

- Mida väiksem on laps, seda efektiivsem on üks-ühele suhtlemine.
- Mida väiksem on laps, seda enam toetub tema kõne vahetult tajutavale, s.o mida laps parajasti kuuleb, näeb, maitseb, katsub.
- Mida rohkem on lapsel kujutlusi, teadmisi, kogemusi mingist nähtusest, seda enam tal on, millest kõneleda.
- Lapsega tuleb rääkida asjast/tegevusest/nähtusest, mis on tema tähelepanu või huvi keskpunktis. Soovitav on lasta lapsel rääkida, mida ta teeb praegu, mida hakkab tegema jne (et ta saaks oma tegevust kommenteerida).
- Vajadusel tuleb luua selliseid olukordi, kus lapsel tuleb suhelda, midagi öelda (nt hakatakse pilti joonistama, aga talle ei anta pliiatsit või kutsutakse laps endale appi, aga ei öelda, mida ta peab tegema).
- Tuleb kuulata, mida laps ütleb, andes talle aega eneseväljenduseks ja keskendudes sisule, mida ta väljendada tahab, ja andes kuulates tagasidet (nn aktiivne kuulamine).
- Lapse ütlusi tuleb sisuliselt ja vormiliselt täiendada ja laiendada, andes lapsele õigete keelendite näidiseid (nt Laps: *Pauli auto*. Täiskasvanu: *Jah, see on Pauli auto. Vanaema tõi selle Paulile*. Või: *Sellega saab liiva vedada*.). NB! See ei ole vigadele tähelepanu pööramine ja nende parandamine, vaid õige kõnenäidise andmine.
- Õpetaja peab oma kõnes kasutama selliseid lauseid ja sõnu, mida laps suudab mõista ja meelde jätta. Peab arvestama, et kõne mõistmine on vaid sammuke eespool sellest, mida laps ise räägib.

HÄÄLDAMINE

Hääldamise puhul tuleb tähelepanu pöörata sellele, kuidas laps hääldab häälikuid üksikult, silbis, sõnas, vabas kõnes. Õige hääldamine sisaldab ka sõna silbistruktuuri, sõnarõhu ja sõnavälte eesti keelele vastavat hääldust. Lisaks on vaja jälgida, kuidas laps kasutab intonatsiooni (mis sõnu lauses rõhutab ja kas varieerib intonatsiooni – küsiv, nõudlik, imestav jne).

Hääldamise areng ja arendamine on seotud häälikute kuulmise ja eristamise ning üldise kõne arenguga. Korrekse hääldamise aluseks on artikulatsiooniaparaadi osade – keele, huulte, pehme suulae, lõualiigese – hea toonus ja liikuvus. Lapsed õpivad õigesti hääldama täiskasvanu kõnet kuulates ja jäljendades. Nagu ka muud kõne elemendid, omandavad lapsed õige häälduse erineva kiirusega. Eesti keelt kõneleval lapsel peaks hääldus (nii intonatsioon, silbi- ja vältestruktuur kui ka häälikkoostis) olema välja kujunenud umbes 5a vanuselt.

2-aastane laps: lapse kõnes on mõnikümmend kuni mõnisada sõna. Nii väikse sõnavara puhul ei ole sõnad veel täpselt üksteisest häälduse poolest eristatud. Lapse sõnad ei ole võõrale sageli mõistetavad, kuna on häälduslikult tugevasti moonutatud (paljud häälikud üldse puuduvad või on asendatud teistega, sõnad on lühenenud- ära on jäetud sõnast mõni silp jne), võrreldes täiskasvanu hääldusega. Laps kasutab lühikesi 1-2silbilisi sõnu, mis sageli lõpevad lahtise silbiga ehk vokaaliga sõna lõpul. Lapsel on kujunenud aga häälikute eristamise võime, millel suuresti põhineb edasine hääldamise täpsustumine. Laps eristab hästi sõnu, mida igapäevaselt ümbritsevas keskkonnas kuuleb.

Arendamine:

Täpsustada olemasolevate sõnade hääldamist täiskasvanu eeskuju järgi. Arendada artikulatsiooniaparaadi osade liikuvust ja koordinatsiooni. Arendada intonatsioonilist väljenduslikkust.

- Üldise kõne arenguga ja arendamisega seoses peaks jälgima, et lapse öeldud sõna **korratakse häälduslikult õigesti**. Sel juhul saab laps õige mudeli, mille poole püüelda.
- Et laps saaks paremini sõnu hääldada, mis soodustab ka sõnavara arengut, on soovitatav **arendada artikulatsiooniorganeid**: selleks viia läbi huule-keele mängu. Laps armastab jäljendada ja tuleks lasta tal jäljendada erinevaid liigutusi huultega ja keelega (nt ajame huuled ette mossi, siis tõmbame naerule, tõstame huuled nina alla jm, ajame keele suust välja, tõstame keele ülemise huule peale, limpsime keelega huuli jne).
- Võib lasta **jäljendada mänguliselt sõnu, sõnaridu, lühikesi salmiridu**, kus on kasutusel lihtsamini hääldatavad häälikud (kaashäälikutest /m/, /p/, /n/, /t/, /l/, täishäälikutest /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, häälikud, mis on lapsel olemas, ja need, mille sarnaseid häälikuid laps tundub kasutavat: *papp-pamm, aia-oia-uia*)
- Hästi on selles vanuses juba arenenud **erineva intonatsiooni kasutus** – seda saab veel soodustada erineva intonatsiooniga ühte ja sama sõna või ütlust korrates.

3-aastane laps: kõne arengu alused on kujunenud. Et sõnu on kõnes palju, siis peab häälikuid hääldama täpsemalt, et sõnad eristuksid (vrd *sall-pall-tall-hall-vall*) ja lapse kõne oleks teistele arusaadav. Lühemad sõnad hääldatakse õige silbi- ja vältestruktuuriga, st ei jäeta silpe ära, ei moonutata sõnaväldet. Pikemate sõnade hääldamisel võib esineda lühendamist. Samas aga ei ole paljudel lastel veel kujunenud ühe või mitme raskemini hääldatava hääliku (/r/, /s/, /k/, /õ/, /ü/) õige hääldus. Kõne tajumisel suudab laps eristada kõlalt sarnaseid, nt ühe hääliku poolest erinevaid sõnu (*kass-tass; tuul-tool*).

Arendamine:

Arendada häälikute ja sarnase kõlaga sõnade eristamist kuulmise teel. Täpsustada artikulatsiooniliigutusi. Täpsustada pikemate, s.o 3-4silbiliste sõnade hääldust.

- Arendada kuulmise järgi **sõnade eristamist**, mis koosnevad samadest, ent erinevas pikkusega häälikutest (nt *kook-kokk, kuri-kuurid*).
- Jätkata **keele- ja huulemängudega**: võrreldes 2-aastase lapsega võiks need olla keerulisemad ning koosneda näiteks n-ö liigutuskompleksidest (keel üles, alla, ühte ja siis teise suunurka).
- Harjutada pikemate, **3-4silbiliste kaashäälikuühendita sõnade hääldust**, n-ö mängu käigus kasvatades sõnu: koer-koera-koerakene, karu-karus-mari-karusmari.

4-aastane laps: hääldamine hakkab lähenema keelenormile. Üksikuid raskusi võib esineda pikemate sõnade, tundmatute sõnade ja konsonantühendite (eriti /r/, /s/ ja /k/ häälikut sisaldavate) hääldamisel. Kõne tajumisel suudab eristada kõlalt sarnaseid sõnu, mis erinevad mõne hääliku või ühe hääliku pikkuse poolest (*kokk-kukk, kook-kokk*).

Arendamine:

Kinnistada häälikute eristamisoskust. Kujundada välte eristusvõimet. Täpsustada konsonantühendite hääldamist. Kujundada oskust märgata vigu teiste ja enda häälduses.

- Soovitatav on **erineva häälikupikkusega sõnapaaride hääldamine** (kõne rütmi tunnetamine, ettevalmistus lugema ja kirjutama õppimiseks): *tibu-tipu; tibu-tippu; kare-Kaari; male-maal*.
- **1-2silbiliste sõnade hääldamine**, mis sisaldavad erinevaid **konsonantühendeid** ja ühendid on sõnas erinevas kohas – sõna alguses, lõpus ja keskel: *trumm, kartul, tort*.
- Pikemate, **3-5silbiliste häälikuühendita sõnade hääldamine**.
- Õpetada/harjutada **hääldusvigade märkamist ja parandamist** teiste kõnes: *pluuni sabaga lebane jooksis metta (pruuni sabaga rebane jooksis metsa)*.

5-aastane laps: hääldamine peab olema korras. Võib esineda eksimusi lapsele tundmatute, sh võõrsõnade hääldamisel ja erandjuhul ka tuttavate, kuid harva kasutatavate ja keerulise struktuuriga omasõnade hääldamisel (nt *kirsimarjakobar, näpistangid*).

Arendamine:

Kinnistada hääldusoskusi.

- **Vigursalmide ja -lausete hääldamine** (ettevalmistus hääldusoskuste kinnistamiseks ja mingile häälikule vastava tähe tutvustamiseks): nt v-hääliku hääldamine V-tähe tutvustamisel:

Valvel vahva vihmavari,

Vallil vigur vahvlikari,

Vollil vahva vilerong,

Viivel veider vile on.*

K-hääliku ja tähe vastavuse kujundamisel:

Klaasist kloun Klaus kloppis klirinal klaasvaipa ja koputas klaaskuulid kõlisema.*

- N-ö **pseudosõnade** ehk väljamõeldud sõnade **hääldamine** ja moodustamine pärisõnadest: *park-lark*.
- Pikemate, **3-5silbiliste konsonantühendeid** sisaldavate sõnade hääldamine: *kaelkirjak, krokodill, vahvlikook*.

6-aastane laps: hääldamisvilumused on kinnistumas. Kui laps ka tundmatute sõnade hääldamisel eksib, siis suudab ta hääldust õige näidise järgi parandada.

Arendamine:

- Harjutada võib sageli kasutatavate võõrhäälikuid (f, š, ž) sisaldavate sõnade hääldamist: *šokolaad, dušš, garaaž, žele*.
- Kinnistada 3-5silbiliste konsonantühendeid sisaldavate sõnade hääldamist.

7-aastane laps: hääldusvilumused on kinnistunud, eksida võib vaid tema jaoks tundmatute võõrsõnade hääldamisel.

* Näited on toodud raamatust *Hopsadi-huu, võimlemas on suu*. I. Adams, V. Struck, M. Tillmanns-Karus (2005). ELÜ väljaanne.

SÕNAVARA

Sõna on nii keeleüksus (sõnadeta pole võimalik moodustada lauseid, väljendada mõtteid) kui ka tunnetustegevuse üksus (tähistab kujutlust või mõistet).

Sõnavara arengu hindamisel ja kujundamisel tuleb tähelepanu pöörata järgmistele aspektidele:

- Sõnavara suurus ja kasv: arengulised erinevused on koolieelses eas väga suured, sõltudes lapse arengukeskkonnast ja -iseärasustest. Seepärast ei ole otstarbekas hinnata lapse kõne arengut (eriti 2.-3. eluaastal) sõnavara suuruse järgi. Esitatud arvud on ligikaudsed, kajastades vaid arengutendentse.
- Sõnavara koostis (sõnaliigid ja nende proportsioonid): muutused on seotud lause ja suhtlemisoskuse arenguga. Kui lapse sõnavaras napib tegusõnu, ei arene lause. Kui puudu jääb määr-, ase- ja sidesõnadest, ei arene jutustamisoskus. Seos on ka vastupidine: jutustamisoskuse areng tingib sõnavara koostise muutuse.
- Sõnade tähenduse mõistmise ja sõnade kasutamise vahekord: sõna tähenduse mõistmine eelneb arengus selle aktiivsele kasutamisele, laps kasutab oma kõnes umbes kolmandikku sõnadest, mille tähendust ta mõistab. Arendada tuleks nii sõnade mõistmisoskust, s.o passiivset sõnavara (täpsustada ja laiendada sõnade tähendusi) kui ka sõnade kasutamisoskust ehk aktiivset sõnavara.
- Sõna tähenduse arengu seos lapse arenguga. Sõnaga saab laps väljendada vaid selliseid kujutlusi ja mõisteid, mille omandamiseks ta on võimeline. Oluline on mõista, et sõnade tähendused lapsel ja täiskasvanul ei ole alati samad: laps võib sõna mõista ja kasutada kas kitsamas või hoopis laiemas tähenduses kui täiskasvanu. Sõna tähenduse kujunemiseks peab lapsel esmalt tekkima seos kuuldud sõna ning nende reaalseste esemete, tegevuste ja tunnuste vahel, mida see sõna tähistab. Kuid sellega sõna omandamine ei piirdu. Sõnade tähendused

arenevad ja täpsustuvad koos lapse tunnetusliku ja keelelise arenguga. Ühel sõnal on tavaliselt mitu tähendust, mida laps ei omanda korraga. Ka sõnatähenduse areng on väga individuaalne, sõltudes lapse kogemustest ja keskkonnast.

- Sõnade muutevormide kasutamine (nt. *ma laulan, laula, laulsime*).
- Liitsõnade ja tuletiste moodustamisoskus.

Viimased kaks aspekti on tihedalt seotud grammatika arenguga ja tulevad kasutusele lauses. Kui laps hakkab sõnu muutma, liitma ja tuletama, areneb tema sõnakasutus märgatavalt.

Ühe sõna omandamisel võib eristada 4 etappi, millele vastavalt saab õpetaja valida ülesandeid:

1. Sõna esitamine ja (esmane) tähenduse tutvustamine. Laps kuuleb sõna ümbritsevate inimeste kõnes, harilikult mitu korda, ja loob seose sõna ning objekti või kujutluse vahel. Passiivse sõnavara allikaks on tegevuse (täiskasvanu ja lapse) tegevuse kommenteerimine, vaatlemine, õppekäigud, lastekirjandus.
2. Sõna kasutamine tuttavas kontekstis. Laps kasutab sõna, vastates küsimusele (*Kas õun on ümmargune või kandiline? Kuhu Mari ennast peitis? Kus ta nüüd on?*). Laps toetub sõna kasutades tuttavale situatsioonile, milles ta sõna eelnevalt kuulnud on, valikutele (sõnad, pildid, objektid).
3. Sõna kasutamine erinevates kontekstides. Laps kasutab sõna mingit muud ülesannet täites, näiteks vastab küsimustele kuulnud jutu või pildi põhjal, enda või teise tegevusest rääkides (*Tegin kinda peale triibud. Minu kinnas on triibuline. Minu maja katus on kolmnurga kujuga*). Laps õpib sõna kasutama mitmes tähenduses (*laua jalg, seene jalg, koera jalg*).
4. Sõna kasutamine ette valmistamata (spontaanselt) vestluses, mängus. Täiskasvanu võib seejuures sõna kasutamist suunata küsimuste või kommentaaridega.

Sõnavara valik lähtub:

- teemast – kõnearendusteemad tulenevad valdkonnast “Mina ja keskkond”;
- lapse vaimsest potentsiaalset ja tunnetustegevuse arengutasemest, mis määravad õpetatavate sõnade üldistusastme.

2-aastane laps (3.eluaasta)

Lapse sõnavara maht on umbes 300 sõna. Väga kiire sõnavara kasv: alates 3. eluaastast suureneb lapse sõnavara keskmiselt 5–10 sõna päevas.

2–4-aastase lapse sõnavarast umbes poole moodustavad nimisõnad, millele järgnevad tegusõnad (umbes 1/5), määr-, ase- ja omadussõnad. Kasutussageduselt on aga ülekaalus hoopis tegusõnad, sest neid on vaja lausete moodustamiseks. Laps kasutab ka palju ase- ja määrsõnu, sest tema kõne on situatiivne (nt *ta on seal, pane siia, tahan seda*).

Kujuneb esmane sõnatähenduse üldistus: kassiks võib nimetada nii vöödilist kui ühevärvilist, nii kollast kui musta. Kiiresti areneb nn baassõnavara – laps omandab eelkõige sageli esinevaid sõnu, mille aluseks on meeleorganitega tajutavad tunnused, objektid, tegevused (nt *koer, kass, lind, pall, auto*).

Areneb sõnade kasutamine muutevormides.

Arendamine:

- Täiskasvanu peaks sõna tähendust tutvustama erinevates situatsioonides (jalutuskäigul, toas, erinevates tegevustes), juhtides tähelepanu objektide olulistele (tool – 4 jalga, saab istuda) ja erinevatele tunnustele (suur, väike, pehme, kõva, võib olla köögis, toas, õues, selle pealt ei sööda, on väiksem kui laud, saab panna laua alla).

- Sõnade tutvustamine peaks toimuma valdavalt praktilise tegevuse ja täiskasvanu suunatud vaatluse käigus, kus on võimalik objektide, tunnuste, tegevuste vahetu taju.
- Täiskasvanu kõne on allikas lapse passiivse sõnavara kogumiseks: täiskasvanu võiks oma kõnes kasutada peale baassõnavara ka liitsõnu (köögilaud, seinakell, käekell) ning liigi- ja üldnimetusi, et tekiks alus 2-astmelise üldistuse tekkeks (tulp, lill).
- Tähelepanu tuleks pöörata tegusõnadele, milleta pidurdub lause areng. Oluline on, et laps kuuleks ja kasutaks tegusõnu koos laienditega (lõikab noaga, lõikab kääridega, lõikab paberit, lõikab riidet).
- Last tuleks suunata sõnu kasutama muutevormis, mitte algvormis (nt Kuhu me läheme jalutama? Parki. Kus me täna käisime? Pargis. Kust me lehti leidsime? Pargist.).
- Ruumisuhteid väljendavate tagasõnade aktiveerimiseks sobib peitusemäng, korralduste täitmine: laps tegutseb ja räägib sellest (Kuhu panid? Kust võtsid? Kus mõmmi oli?).

3-aastane laps (4. eluaasta)

Sõnavara maht on umbes 500 sõna. Sõnavara kasv on pidev, kuid mitte enam nii kiire kui eelmisel poolaastal, sest põhirõhk on nüüd grammatika omandamisel. Areneb edasi baassõnavara. Kujuneb 2-astmeline sõnatähenduse üldistus: kasutusele tulevad üldnimetused, mille aluseks on rühmade ühendamise (*koerad+kassid+hiired = loomad*). Laps suudab leida mõningaid vastandsõnu (suur – väike; all – üleval), kasutada tagasõnu ruumisuhete tähistamiseks (all, peal, sees, taga). Hakkab kujunema oskus analoogia alusel ise sõnu liita ja tuletada, millest annavad tunnistust uudissõnad (nt *lõpmine* – viimane uks, *marjatädi* – tädi, kes müüb marju).

Arendamine:

- Otstarbekas on aidata kujutlusi ja seeläbi ka sõna tähendusi täpsustada, esitades suunavaid küsimusi, nt *Mida ... teha saab? Kuhu ...pannakse? Millise kujuga / mis värv / mis maitsega.... on? Kuselab? Millest tehtud on?*
- Sõnade tähenduse tutvustamisel ja kasutamise harjutamisel saab nüüd tegevuse ja situatsiooni kõrval kasutada rohkem pilte. Pilt on siiski vaid vahetu tajukogemuse üldistuseks ega asenda seda. Pildi kasutamise eelduseks on, et laps mäletab pildil kujutatud objekti, tegevust sellega või objekti omadusi oma kogemuste alusel.
- Sõnatähenduse tunnetusliku aluse loomiseks sobivad erinevad rühmitamisülesanded. Rühmitada võib objekte, pilte. Rühmitusalus (põhimõte, mille järgi rühmitamine toimub) võib olla esitatud sõna või näidisena, kuid võib olla ka vaba. Erineval viisil (välise tunnuse, funktsiooni, elukoha) moodustatud rühmale leitakse nimetus (sõna, sõnaühend, liitsõnaga). Sobivad ülesanded on näiteks “Neljas liigne” (*Mis ei sobi teistega? Koer, kass, hiir, tuvi*), rea jätkamine (*auto, buss, lennuk....valikuks hobune, rong*).
- Sõnalooimeoskuse kujundamiseks sobivad nn mõistatamismängud, milles juhatakse lapse tähelepanu sõna tähendusele sõltuvalt selle koostisest (nt *Kas sa tead, mida teeb laulumees? Tantsumees? Millest on tehtud klaasmaja? Vorstipirukas? Mis on täpilise/lillelise kleidi peal?*). Paralleelselt sõnade tähenduse mõistmisega tuleks kujundada sõnade moodustamist analoogia alusel (nt *Käe peal on käekell. Seina peal on....Mütsil on tutt. See on tutimüts. Mütsil on nokk. See on ...*). Selliseid ülesandeid saab ühendada erinevate rühmitamisülesannetega.

4-aastane laps (5. eluaasta)

Jätkub 2-astmelise üldistuse kujunemine: laps hakkab kasutama nii üld- kui liiginimetusi (taks, puudel – koerad; banaan, leib, juust – toit; banaan, õun, pirn – puuviljad). Areneb edasi sõnaloomeskus: laps kasutab ja moodustab peale liitsõnade ka tuletisi (mahlane, jooneline). Laps märkab ja nimetab detaile (nt näo osad: ripsmed, kulmud, lõug).

- Tuleks jätkata rühmitamisülesannetega, rühmitusalus võib olla pisut raskem (nt loomade elukoht; toa- ja köögimööbel). Oluline on, et moodustatakse nii allrühmi (*loomad – väiksed, suured, elavad kodus, metsas*) kui ühendatakse rühmi (*erinevad mütsid, rätik, kaabu – pannakse pähe; kleit, seelik – tüdrukute riided; püksid, pluus – poiste ja tüdrukute riided. Kõik kokku – riided*). Vältida tuleks alati samasuguseid rühmitusaluseid (nt loomad, linnud, riided).
- Sõnamoodustusoskuse arendamiseks võib mängida uute sõnade leiutamise mängu (nt *Vaata, millise puu ma joonistasin. Puu otsas kasvavad pliiatsid. See on pliiatsipuu. Milliseid puid võib veel mängult olla? Pallipuu, kahvlipuu.*).
- Detailide nimetuste ja omadussõnade mõistmise ja kasutamisoskuse kujundamiseks võib kasutada piltide ja joonistuste täiendamist, võrdlemist (*pikad mustad patsid, lühikesed heledad juuksed; ümmargune/kandiline nägu*).
- Kujutluste loomisele sõna tähendusest praktilise tegevuse ja näitvahendite abil lisandub verbaalne selgitus, mille kasutamine selles vanuses on siiski piiratud (abstraktsemate sõnade puhul).

5-aastane laps (6. eluaasta)

Laps kasutab kõnes nii liigi- kui üldnimetusi, hakkab kujunema sõnatähenduse 3. üldistusaste: teise astme kujutlused ja sõnad ühendatakse veelgi üldisemateks rühmadeks (*lauad – mööbel – asjad; kass – koduloom – loom*). Areneb omadussõnade kasutamisoskus: laps leiab antonüüme (*lühike – pikk*), mõistab, kuid kasutab piiratud sünonüüme (*kõnnib, longib, sammub, astub*). Oskab leida ka iseloomu, käitumist ja hinnangut tähistavaid sõnu (*julge, rumal, huvitav*). Laps mõistab, et mõnel sõnal võib olla mitu tähendust (nt *koor, tee*). Kasutab õigesti arv- ja järgarvsõnu (1–5). Mõistab ja kasutab aega väljendavaid nimisõnu (*hommik, päev, õhtu, öö*). Kasutab sõnamoodustust jutustades (*Ema ostis mulle seeliku. See oli mummudega seelik. Nüüd ma ei leia seda mummulist seelikut üles.*). Eksib sõnu moodustades keelenormi vastu (*triibukas, muldne*). Laps hakkab mõistma ülekantud tähendusega sõnu (*värske ajaleht, värske sai, tassi kõrv, tooli jalg, seene kübar*).

Arendamiseks:

- Rühmitamisülesanded: *Anna mulle kõik loomad! Anna kõik võõramaaloomad! Anna kõik karud! (valikuks jääkaru, pruunkaru, ilves, hunt, tiiger, lõvi).*
- Rühmitusaluste iseseisev leidmine ja põhjendamine.
- Mõistatusülesanded: täiskasvanu kirjeldab objekti või nähtust, kasutades/lisades omadussõnu, olulisi ja ebaolulisi tunnuseid järk-järgult (nt *Arva ära, kellest ma räägin! Tal on 4 jalga, saba, ta on karvane, elab kodus, püüab hiiri*). Näidise alusel koostab laps ise selliseid “mõistatusi”. Koostada võib otsimiskuulutusi kadunud loomade leidmiseks, kuulutuste alusel sobiva looma leidmine.
- Omadussõnade kasutamise aktiveerimiseks sobib objektide võrdlemine (ühe või mitme tunnuse poolest erinevad).
- Verifitseerimisülesanded (*Kas nii saab öelda? Karvane jää, õhuke inimene, vedel jää*). Antud juhul on tegemist omadussõna semantilise õigsuse määramisega. Järgneb õige sõna leidmine.

- Suureneb verbaalse selgituse osatähtsus sõnavaratöös, võimaluse korral peaks sellele kaasnema kujutluse loomine praktilises tegevuses või näitvahendite abil (nt *Näita, kus on seene kübar! Kus inimene kübarat kannab?*)

6-aastane laps (7. eluaasta)

Väheneb ase- ja määrsõnade kasutamine, sest laps hakkab järjest enam arvestama kuulajat: lapse kõne on vähem situatiivne, st mõistetav ka väljaspool konkreetset situatsiooni. Suureneb nimi- ja sidesõnade kasutamine, mida on vaja lause laiendamiseks. Laps hakkab väljendama ajasuhteid, kasutades sõnu *eile, täna, homme*. Seoses tärgava huviga sotsiaalsete suhete ja eetiliste probleemide vastu, hakkab laps kasutama rohkem inimest ja inimese tegevust iseloomustavaid sõnu (*kurb, õnnelik, aus, lohakas*), mille tähendus on esialgu piiratud (kasutab kindlas situatsioonis, mõne objekti puhul: *aus on see, kes salaja teiste mänguasju ei võta*). Laps selgitab selge läbipaistva struktuuri ja konkreetse tähendusega tuletiste ja liitsõnade tähendusi, moodustab ja kasutab produktiivseid liiteid (ja-liitelisi nimisõnu, nt *lõhkuja, -ne-, line-, -lik-liitelisi omadussõnu, nt moosine, sõbralik, auguline*), eksides keelenormi vastu vaid üksikutel juhtudel. Laps mõistab lihtsamaid kujundlikke väljendeid (*kivikõva sai, jää oli sile nagu peegel*).

Arendamiseks:

- Keelenormi tunnetamise kujundamiseks sobivad verifitseerimisülesanded (*Kuula, kes räägib õigesti, kas Pipi või Pätu!, loeja või lugeja; triibune või triibuline*).
- Täiskasvanu selgitab enda, lapse, raamatutegelaste tundeid ja käitumist. Ta suunab last arutlema enda ja kaaslaste käitumise üle, andma käitumisele hinnanguid ja neid põhjendama. (*Ma olen kurb, sest.... Midatundis, kui...? Miks ta nii ütles/tegi?*).
- Ilmavaatlusi tehes saab õpetada ilma kirjeldama, eri päevade ja aastaegade ilma võrdlema (*Täna on ilm päikeseline, aga eile oli pilvine/vihmane.*).
- Last saab õpetada tegema kokkuvõtteid tehtust ja plaane koostama, kasutades vastavaid määrsõnu (*Eile tegime..., käisime... Mida teeme täna hommikul/õhtul? Mida me homme teeme?*).
- Abstraktsemate sõnade tutvustamiseks, millel puudub vahetu seos tajuga, saab kasutada lühitekste, kus kirjeldatakse kellegi käitumist lastele tuttavas situatsioonis, tegelase mõtteid, tundeid (*kiitlema, hädaldama, häbi tundma, aus, vapper, õel, abivalmis*).
- Et aidata lapsel ülekantud tähendusi (võrdlusi ja metafoore, nt muruvaip) mõista, tuleb täiskasvanul nimetada võrreldavad nähtused (nt muru ja vaip), aidata lapsel leida nende ühised tunnused (nt vaip on pehme, muru on pehme, muru ja vaiba peal saab kõndida, muru kasvab maa sees, vaip on põrandal), leida tunnus(ed), mille alusel ülekanne on tehtud (pehmed, nende peal saab kõndida).
- Sõnakasutuse täpsustamiseks ja keelenormi tunnetuse kujundamiseks sobivad verifitseerimisülesanded (s.o õigsuse määramine: *Kuidas on õige? Kas lai tee või jäme tee? Kõrge maja või pikk maja? Kõrge mees või pikk mees?*) ja korrektuurülesanded (*Kuula, kas Pipi räägib õigesti! Paranda teda! Värvine pilt, värviline pintsel*).

7-aastane laps (8. eluaasta)

Tunnetustegevuse ja sotsiaalne areng võimaldavad ülekantud ja kujundlike väljendite ning sõnade mõistmist (*tuul ulub, muruvaip, päike silitab põske*), samuti abstraktse tähendusega sõnade (tundeid ja vaimset tegevust tähistavad sõnad) kasutamist. Ta kasutab oma kõnes lihtsamaid võrdlusi (*külm nagu jää, valge nagu lumi*). Laps eristab

tähenduselt ühetüvelisi sõnu (*värvine, värviline, värvija, värvus, värvimine*) ning kasutab oma kõnes aktiivselt tuletisi ja liitsõnu. Laps kasutab õigesti aja- ja ruumisuhteid väljendavaid sõnu, oskab lühidalt iseloomustada inimest ja tema käitumist Laps mõistab abstraktseid üldnimetusi õpitud valdkondades (*elusolendid, asjad, riietusesemed, liiklusvahendid*).

GRAMMATIKA

Teema sisaldab nii sõnade vormistikku (morfoloogia) kui lauset (süntaksi).

Kõne grammatilise külje kujundamisel tuleb arvestada järgmiste põhimõtetega:

- Süntaksi kaudu omandab laps sõnavara ja morfoloogia. Lauselise kõne areng tingib vajaduse uute sõnade ja vormide järele. Vajadus lauseid kasutada tekib omakorda suhtlemisel tegevuse (mängu, käelise tegevuse, liikumise) käigus. Seega on võimalused kujundada lauset ja vormistikku teineteisest eraldi ning väljaspool tegevussituatsiooni piiratud.
- Lause kujunemise aluseks on lapse praktiline tegevus, mis annab ütlusele sisu ja mõtte. Tegevuse ja täiskasvanu kõne alusel kujunevad lapsel kujutlused tegijast, tegevusest, tegevusvahendist, objektist, millele tegevus on suunatud. Kujunevad nn tegevusskeemid, mis on lausete moodustamise ja mõistmise baasiks.
- Grammatilise kategooria omandamine sõltub selle tähenduslikust ja vormilisest keerukusest ning kasutussagedusest. Näiteks, tähenduselt kerge on mitmuse vorm, raske umbisikuline tegumood, mingi suhte väljendamine vormilt keeruka põimlausega on raskem kui sama suhte väljendamine lihtlausetega. Osastaval käändel on mitu lõpuvarianti, kuid vormi kasutussagedus on suur.
- Eesti keeles võib ühel käändevormil olla mitu tähendust. Laps omandab käändevormi algselt ühes tähenduses (nt alalütlev kääne koha märkimiseks; *laual, pluusil*), oskus kasutada ja mõista sama käände teisi tähendusi kujuneb järk-järgult ja vajab suunamist (nt alalütlev kääne kuuluvuse ja aja väljendamiseks; *emal, päeval*).
- Lause (lausung), mida kasutatakse suulisel suhtlemisel, erineb kirjalikus kõnes kasutatavast lausest. Suhtlussituatsioonis (dialoogis, oma soovide ja mõtete väljendamisel) on loomulik, et lause on lühem ja pole alati selgelt lõpetatud, esineb sõnade ärajätmist, sõnajärg on vabam. Suulises suhtluses lausungeid moodustades arvestatakse situatsiooniga (osa infot on sealt tuletatav), kaasvestlejaga. Õpetamisel tuleks suulise kõne iseärasusi arvestada – suulist kõnet ei saa hinnata kirjaliku kõne normide alusel. Koolieelses eas on oluline, et laps kasutab lauseid vastavalt suhtlussituatsioonile. Siiski peaks laps ära tundma ja suutma moodustada ka keelenormile vastavaid terviklikke lauseid. Nimetatud oskus muutub eriti oluliseks vanemas eelkoolieas (lausete ja “mittelausete” eristamine).
- Lauseid ja grammatilisi vorme tuleb õpetada paralleelselt nii moodustama kui mõistma. Enne, kui laps mingit vormi või lausemalli kasutama hakkab, õpib ta seda mõistma. Nii lauseloomet kui mõistmine sõltuvad verbaalse töömälu mahust ja keeleüksuste valdamisest. Laps suudab reeglina korrata vaid selliseid lauseid, mida ta ka oma kõnes kasutab.
- Laps vajab grammatilise kõne kujundamisel abi järgmistel etappidel: (1) mõtte suunamisel ja kujutluste täpsustamisel (nt situatsiooni või pildi vaatluse suunamine, sündmuse taastamine aplikaatsioonide või küsimustega); (2) tekkinud

mõtte(tegevus)skeemi täitmisel sõnadega (sõnade valimine) ja grammatiliste seoste loomisel (nt sõnade esitamine valikuks, seoste loomine sõnade vahel küsimuste ja piltskeemide abil); (3) sõnavormide moodustamisel ja sõnade järjestamisel (nt moodustamine analoogiaaluse alusel, valik õige ja vale vahel, lausete moodustamine ja muutmine, toetudes praktilisele tegevusele, piltidele ja piltskeemidele).

Ühe grammatilise vormi või lausemalli (keelendi) omandamisel võib eristada 4 etappi:

1. Keelendi esitamine ja tähenduse tutvustamine. Laps kuuleb keelendit korduvalt tegevus- ja suhtlussituatsioonides, seostab kujutlust tegevusskeemist või suhtest kuuldud grammatilise vormiga või lausega. See etapp läbitakse tegevust (laps, täiskasvanu) kommenteerides, pilte vaadates, õppekäikudel. Kirjaliku kõne lausega tutvub laps ettelugemist kuulates. Grammatilise vormi tutvustamisel on soovitatav seda vastandada algvormiga (nt *Näe, siin on jänku! Jänku tahab porgandit. Anna jänkule porgandit! Jänku sööb porgandit. Mari andis jänkule porgandit.*)
2. Keelendi äratundmine ja reprodutseerimine: sobivad verifitseerimisülesanded, milles laps vastab valikküsimusele. Nt: *Kas sa andsid porgandi jänkule või kutsule?* (Laps kordab õige sõna vajalikus vormis.) *Kas sa andsid jänkule või jänku? Kuula! Kas Pipi räägib õigesti! Jänku porgandit sööb. Jänku sööb porgandit.* (Laps tunneb ära õige sõnavormi või lausemalli ja kordab seda).
3. Keelendi iseseisev moodustamine analoogia alusel: täiskasvanu esitab analoogiaaluse, laps moodustab eeldatud vormi teisest sõnast või muudab esitatud lauses 1–2 sõna. Nt *Näe, siin on kassid! Aga siin on...*(koerad). Täiskasvanu: *Kiisu sööb./ Poiss mängib musta koeraga.* Laps: *Kutsu ka sööb./ Tüdruk mängib musta kassiga.* Sel etapil tõuseb tegevuse kommenteerimise kõrval olulisele kohale töö piltidega. Etapi lõpul sobib kasutada ka korrektuurharjutusi, kus lapsel tuleb parandada näiteks vale vormi või sõnajärge. Nt *Kuula, kas Pätu räägib õigesti! Ütle sina õigesti! Kutsu, söö. / Tüdruk mängib kassiga musta.*
4. Keelendi kasutamine kõnes, rollimängus, kommenteerides enda ja teiste tegevust, jutustades oma kogemustest, vastates küsimustele. Täiskasvanu suunab kasutamist küsimustega, abistamiseks esitab analoogiaaluse õige ja vale keelendi valikuna. Grammatilisi vorme moodustab laps analoogia alusel. Täiskasvanu ülesanne on aidata lapsel analoogiat leida: juhtima tähelepanu sarnasusele reaalses suhtes (nt pallide hulk, nukkude hulk, autode hulk; lapsed joonistavad, iga laps joonistab eri asja) ja sarnasusele keelelises vormis (*need on pallid, nukud, autod; Priit joonistab autot, Mari joonistab lille*).

2-aastane laps (3. eluaasta)

Väga kiire grammatilise arengu periood. Esimesel poolaastal võib kõne koosneda ühe- ja kahesõnalausest, mis ei pruugi olla grammatiliselt vormistatud (nt *Pille uua taha* pro *Pille tahab juua*). Laps kasutab sõnu 1–3 vormis juhuslikult (kasutusel enamasti algvorm, omastava käände vorm). Grammatiliselt vormistamata lause ei võimalda hästi suhelda. Dialoog täiskasvanuga eeldab ütluse grammatilist vormistamist. Hiljemalt teisel poolaastal toimub üleminek hargnenud lausele, laps hakkab kasutama sõnavorme. Lõppe lisab ta analoogia alusel. Sel perioodil (osaliselt ka 4.-5. eluaastal) kasutab laps avastatud reeglit sageli eranditeta (nt *mängin – mängida, loeda, jooda*) või segistab õiget ja vale varianti (*jooda, juua; loen, lugen*).

Laps toetub mõistmisel situatsioonile ja tuttavate sõnade tähendustele, grammatilisele tähendusele ta enamasti tähelepanu ei pööra (nt korraldused *Näita pliitsit ja nukku!* *Näita pliitsiga nukku!* on lapse jaoks samaväärsed).

Arendamine:

- Täiskasvanu kõne (ka keelekeskkond laiemalt) on mudel ja näidiste kogumise allikas (vormid, lausemallid). Täiskasvanu suunab lapse tegevust, aitab tal situatsioone liigendada, juhtides lapse tähelepanu nii oma kõne kui žestide abil tegijale, objektile, tegevusvahendile, kohale jne. Soovitav on kasutada oma kõnes just neid lausemalle ja vorme, mida laps võiks peagi kasutama hakata (nt toetuda 2-aastase lapse puhul 3-aastase lapse arengutulemustele).
- Dialoog lapsega ühise tegevuse käigus: laps õpib mõistma lauseid ja grammatilisi vorme ning neid ise moodustama. Täiskasvanu laused ei tohiks olla pikemad kui 3–5 sõna, väljendatavad suhted peaksid olema situatsioonis mõistetavad. Last tuleks suunata kommenteerima enda või täiskasvanu tegevust mänguajaga (nt *Auto sõidab. Jänku hüppab hopp-hopp*), leidma samu tegevusi pildilt ja moodustama 2–3-sõnalisi lauseid pildi alusel. Oluline on, et täiskasvanu kordaks lapse ütlust õigesti või laiendatult üle (nt Laps: *Jänku opp-opp*. Täiskasvanu: *Jah, jänku hüppab hopp-hopp. Hüppab oma pessa.*).
- Luua olukordi, kus laps saab/peab oma soovi kõnes väljendama (*Anna...! Tahan...! Hakkame...! Lähme...!*).
- Juhtida lapse tähelepanu grammatiliste vormide tähendustele (*Too pall! Too pallid! Joonistame puu! Nüüd joonistame puud! Näita, kus on puu! Kus on puud?*) Valida tuleks grammatilised vormid, mille tähendus on hästi mõistetav (nimisõnade ainsus – mitmus, tegusõna 3.pööre ainsuses ja mitmuses, kohakäänded, kaasaitlev kääne).
- Kui laps vormi mõistab, võib suunata seda analoogia alusel ise moodustama (nt *Mul on mõmmid. Mis sul on? Mul on ka...(mõmmid)/ Aga mul on kutsud.*) Kui laps eksib, võib esitada ülesande valikuna: *Kas sul on mõmmi või mõmmid?*

3-aastane (4. eluaasta)

Valdab harilikult kõiki käändevorme, tegusõna käskivat kõneviisi ja kindla kõneviisi oleviku ja mineviku vorme, samuti ma- ja da-tegevusnime. Neid vorme kasutab laps baaslausetes (väikseim terviklik obligatoorseid lauseliikmeid sisaldav lause; enamasti 2–3-sõnaline) ja laiendatud lihtlausetes (4–5-sõnalised laused). Ilmuvad esimesed koond- ja liitlausend. Edasi areneb ka baaslause (*Paul õue minna tahab. → Mina tahan õue minna.*). Grammatilised vormid ühilduvad lauses arvus ja ajas (nimi- ja tegusõna, nimi- ja omadussõna).

Laps mõistab paremini grammatilisi tähendusi, kuid võõras olukorras toetub mõistmisel pigem situatsiooni loogikale (nt ei pane tooli laua peale, vaid alla). Mõistmisel orienteerub laps sõnajärjele, mistõttu tavapäratu sõnajärgjega lauseid võib mõista valesti (nt *Poissi veab tüdruk* – osutab pildile, kus poiss veab kelgul tüdrukut.). Situatsioonile ja sõnajärjele orienteerumine avaldab kõne mõistmisele mõju veel mitme aasta jooksul.

Arendamine:

- Täiskasvanu suunab last kommenteerima enda ja teiste tegevust, väljendama lausega pildil kujutatud tegevusi.
- Lausete moodustamine analoogia alusel (nt “ka-mäng” või matkimise mäng. Täiskasvanu: *Pipi paneb mütsi pähe*. Laps: *Pepe paneb ka mütsi pähe* või *Pepe paneb püksid jalga*).

- Õpetada last moodustama lauseid dialoogis kahe mänguasja vahel (laps ja täiskasvanu vahelduvates rollides).
- Õpetada last vastama küsimustele *kes? kuhu? kus? kust? kellega? millega?* ja neid ise kasutama.
- Õpetada mõistma ja kasutama ruumisuhteid väljendavaid tagasõnu (*peal, all, sees* kõigis vormides). Sobivad asjade peitmise mäng; joonistamine, mustri ladumine, konstrueerimine jne, abiks on tegevuse jälgendamine või näidis.
- Õige grammatilise vormi äratundmist saab harjutada verifitseerimisülesannetega (*Kas Nuki räägib õigesti? Kass söövad. Kellel on õigus? Pipi: Mul on uued saabas.*). Soovitav on lausele lisaks esitada ka pilt.

4-aastane (5. eluaasta)

Laps suunab kõne abil teiste tegevust ja hakkab üha enam ka oma tegevust kõne abil kavandama. Laps räägib sellest, mida ta parasjagu teeb ja mida tegi, seejärel räägib täiskasvanule ja iseendale, mida hakkab tegema. Valjusti oma tegevusest ja selle tulemustest rääkimine täpsustab ja kinnitab kogemust ning aitab teha plaane. Rollimängus on vaja teistele selgitada rolli ja reegleid. Seega on vaja oskust vabalt lauseid moodustada ja neid kombineerida. Paralleelselt esimeste koond- ja liitlausetega ilmuvad ahellused ehk ketid, milles baaslaused on lõpuintonatsioonita üksteise otsa lükitud või ühendatud sidenditega *ja, ja siis*. Laps kasutab selliseid ahelaid lihtsat jutukest koostades.

Arendamiseks:

- Suunata last väljendama oma soovi võimalikult täpselt (nt Laps: *Tahan nukuga mängida*. Täiskasvanu: *Kas sa tahad väikse nukuga mängida?* või annab lapsele vale nuku. Laps: *Ei, suurega*. Täiskasvanu: *Ahhaa, sa tahad selle suure nukuga mängida.*)
- Lause koostamiseks võib kasutada tegevuspilti ja skeemi, mis fikseerib sõnade arvu, sõnu asendavad aplikatsioonid, tegusõna asemel nool. Aplikatsioone kombineerides (muutes nt tegijat, tegevusvahendit jne, saab ühe lausemalli piires moodustada palju lauseid).
- Laiendatud lihtlause ja koondlause moodustamise õpetamiseks sobib peale tavapärase küsimuste esitamise kasutada baaslausete ühendamist ja sisestamist, toetudes aplikatsioonidele ja kasutades tegelasi (nt lühike poiss Mikk ja pikk poiss Mihkel), kellest üks räägib lühikeste, teine pikkade lausetega. Nt. Mikk: *Kass magab.*(pilt) *Kass magab laua peal* (lisandub laua aplikatsioon). *Kass on kollane* (asendatakse kassi aplikatsioon kollasega). Mihkel: *Kollane kass magab laua peal.*
- Analoogiliselt saab õpetada koondlause moodustamist. Mikk: *Orav istub puu otsas* (pilt). *Tihane istub puu otsas* (aplikatsioon). Mihkel: *Orav ja tihane istuvad puu otsas.*
- Tuleks harjutada ruumisuhteid väljendavate tagasõnade *ees, taga, juures, juurde, kõrval* mõistmist ja kasutamist. Sobivad korralduste täitmine, verifitseerimisülesanded (*Kas poiss seisab maja kõrval või ees?*), küsimustele vastamine kohasuhet väljendava lause või sõnaühendiga.
- Sõnajärje harjutamiseks sobivad korrigeerimisülesanded (nt *Kuula, kas ma räägin õigesti! Ütle sina õigesti! Söökutsu. Autoga issi sõidab.*).
- Mälumahu arendamiseks sobib lausete kordamine, lisades lausesse uusi laiendeid (nt *Isa sõidab. Isa sõidab autoga. Isa sõidab punase autoga. Isa sõidab punase*

autoga tööle. jne). Selline töövõte sobib uue lausekonstruktsiooni omandamise algetapil.

- Alates 5.eluaastast toimub töö lause arendamisega valdavalt seoses tekstiloomeoskuste arendamisega.

5-aastane (6. eluaasta)

Laps kasutab kõnes eri tüüpi lauseid, sh koondlauseid ja lihtsamaid suhteid väljendavaid liitlauseid (sidendid *ja, ning, aga, kuid, või*). Põimlausetest kasutab laps enamasti sihitis- (*Ma tean, et punase tulega ei tohi üle tee minna*), aja- (*Kui me ära sööme, siis läheme õue*) ja täiendlauseid (*Ma ei taha seda pluusi, millel on plekid peal*). Laps mõistab ja kasutab nud- ja tud-kesksõnu (*Ma olen söönud. Toit on söödud*), omadussõna võrdlusastmeid (*suur, suurem, kõige suurem*), tegusõna täis- ja lihtminevikku ja tingivat kõneviisi. Kasutusele tulevad seega ka harvem esinevad sõnavormid.

Arendamine:

- Harjutada objektide järjestust (*ees, järel*), ajasuhteid (*enne, pärast, varem, hiljem*) ja ruumisuhteid (eespool nimetatutele lisandub *vahel*) väljendavate sõnade mõistmist ja kasutamist liht- ja liitlausetes (nt *Kass jookseb koera ees. Kes jookseb taga? Ütle lause koera kohta!*; *Enne kui ema tööle läheb, käib ta poes. Mida ema teeb enne? pärast?*).
- Liitlausete lõpetamine ja moodustamine analoogialause ja piltide alusel.
- Lause lõpetamine sobivas vormis sõnaga (nt *Hiir on väike, aga sipelgas on veel*). Abiks on analoogiaäädid (*suur – veel suurem, väike – veel ...*).
- Sõnavormide muutmine sõltuvalt kontekstist (nt *Vanaema koob sokki. Eile ta ka...*).
- Tingiva kõneviisi harjutamiseks sobib “unistamise-mäng”: *Kui ma oleksin võlur, siis... (mida sa teeksid?)*.
- Lause semantiseeritud kordamine: täiskasvanu pikendab lauset sõnahaaval, laps kordab ja ütleb, mida uut teada sai.

6-aastane (7. eluaasta)

Mõistab kõnes väljendatud grammatilisi suhteid: ei toetu mõistmisel enam situatsiooni loogikale, vaid grammatilistele suhetele (nt mõistab, et järgnevad laused tähistavad sama suhet: *Ruut on ringist allpool. Ring on ruudust ülalpool. Ringist allpool on ruut. Ruudust ülalpool on ring*.). Raskusi valmistavad pikad ja keerukad konstruktsioonid, mille mõistmine eeldab suuremat töömälu mahtu (nt *Mari on pikem kui Jüri, aga lühem kui Kati*). Laps hakkab järjest enam kasutama erinevaid liitlause tüüpe, jutustamisel kasutab endiselt ahellauset.

Arendamine:

- Soovitav on juhtida laste tähelepanu kujundlikele väljenditele (nt võrdluslaused *nahk oli valge nagu lumi*), tuues välja võrdluse aluseks oleva tunnuse; õpetada last selliseid võrdlusi ise moodustama.
- Tähelepanu lause grammatilisele tähendusele aitavad pöörata nn “vigurkorraldused”: *Joonista kriidiga pliiats! Joonista pliiatsiga kriit! Joonista ringi alla ruut! Joonista ruudu alla ring!*
- Keerukate grammatiliste konstruktsioonide mõistmist saab harjutada piltide valikuga või aplikatsioonide paigutamise (nt. *Ruut on ringi all. Ringi all on ruut. Pane ruut ringi alla! Pane ruudu alla ring!*). Oluline on esitada ülesanded nii, et laps ei saaks orienteeruda mõistmisel ainult sõnajärjele.

- Põimlausetete mõistmisoskuse kujundamiseks võib esitada küsimusi kuuldu lause kohta (*Enne seda, kui konn sääski püüdma hakkas, ujus ta kaldale. Mida tegi konn enne? Pärast?*); kasutada võib ka verifitseerimis- ja korrigeerimisülesandeid (*Kas nii on õige? Ütle õigesti! Vihma hakkas sadama, sest lapsed võtsid vihmavarju. Kui päkapikk toob mulle kommi, siis ma olen hea laps.*)
- Jätkub lausetete muutmise õpetamine (vt Mikk ja Mihkel eestpoolt; *Rong sõidab Tallinnasse. Rong veab kaupa. → Kaubarong sõidab Tallinnasse. Ema riputab seeliku nõõrile. Ema riputab püksid nõõrile. → Ema riputab seeliku ja püksid nõõrile.*).
- Lausetete muutmisoskuse arendamiseks võib kasutada pöördlausetete moodustamist (nt *Jänes on põõsa taga. Põõsas on.....; Hiir on väiksem kui elevant. Elevant on...; Buss sõidab auto ees. Ütle lause auto kohta!*).
- Laadivahelduslike sõnade ja lõpuvariantide õige valiku harjutamiseks sobivad verifitseerimis- ja korrektuurülesanded (nt *Kes räägib õigesti, Krõll või Pätu? Vihma sadab. Vihma sajab. Aita Pipit! Palju maasikasid*).
- Vestlussituatsioonis on otstarbekas suunata last kasutama sama käändevormi erinevates tähendustes (nt *Õhtul puges jänku oma pessa. Jänkul oli kõht tühi. Laual oli kapsas. Kapsal roomas ussike.*).

7-aastane (8. eluaasta)

Laps kasutab kõnes kõiki käändevorme ka harva esinevates funktsioonides (nt saav kääne aja tähistamiseks: *Õhtuks on vihm üle*. Alaleütlev kääne viisi tähistamiseks: *Nägu läks naerule*). Enamasti ei eksi laps enam laadivahelduslike sõnade, osastava ja sisseütleva käände lõpuvariantide kasutamisel. Ta suudab ennast vabalt väljendada laiendatud lihtlausega, rindlausega; põimlausetega oskab väljendada eesmärki (*Ma kogun raha, et uus automudel osta*), põhjust (*Poisi kurk jäi haigeks, sest ta ujus külmas vees*), tingimust (*Kui ma hea laps olen, siis toovad päkapikud mulle kommi*) ja omadusi (*Jõuluvana tõi mulle nuku, kellel on palju riideid*). Laps õpib lauseid jutus seostama: muutma sõnajärge, korduste vältimiseks sõnu asendama (*Siiim võttis salaja moosi. Ta armastas seda hirmsasti.*), kasutama siduvaid sõnu (*seejärel..., peagi..., ühel päeval... lõpuks...*).

TEKST

Tekst on ühe teema kohta rohkem kui ühe lause/lausungi loomine. Teksti võib olla koostanud üks inimene. Tegemist on monoloogiga. Teksti loomisel võivad osaleda ka kaks / rohkem kui kaks inimest – sel juhul on tegemist dialoogiga/polüloogiga. Igapäevased tekstid on peamiselt dialoogid. Kahe inimese ütlused, repliigid on mõtteliselt seotud. Et aga koolis hakkama saada, peab laps suutma kommenteerida, arutleda põhjalikumalt oma kogemuste üle ja jutustada ümber teiste inimeste loodud tekste.

Teksti loome on keerulisem kui ühe lausungi loome. Tekstiloomes algab soovist või vajadusest midagi kellelegi mingil eesmärgil teatada. Koolieelses eas tekib see vajadus/soov tavaliselt ühise tegevuse käigus. Dialoogis osalemine – ja seda nii algatajana kui jätkajana – pole eakohase kõnearenguga lapsele tavaliselt raske. Küll aga tuleb mõelda, kuidas tekitada lapses soovi või vajadust millestki pikemalt jutustada ehk monoloogi luua. Peale soovi/vajaduse tekke tuleb teemaga seotud

mõtted järjestada ja vastavalt tuleb järjestada ka laused, mis osamõtteid väljendavad. Laused tuleb veel omavahel seostada, kasutades selleks siduvaid sõnu ja lauseid. Teksti loomisel on olulised nii teadmised teema kohta kui ka keelelised oskused.

Seega tuleb jutustamisoskuse arendamisel aidata last kahel viisil:

1. Aidata kujutlusi ja mõtteid täpsustada, mälust ammutada.
2. Aidata sõnade valikul ja lausete moodustamisel ja seostamisel.

Pedagoog saab last jutustamisel suunata: küsimustega või repliikidega (suunav teade, lause või selle alguse etteütlemine).

Teksti mõistmise aluseks on sõnatähenduse tundmine, lausete mõistmine, lausete tähenduste ja mõtete ühendamine. Lõpuks tuleb kuuldu viia kokku tajuja kogemuste ja teadmistega.

Tekstiloomel alged ilmnevad lapsel 2–3 aasta vanuses. Selle eelduseks on piisav sõnavara ja mitmekülgne lausemallide kasutus, sh on oluline just liitlause kasutuse kujunemine. Teksti laps n-ö loob esialgu dialoogis täiskasvanuga, kus ta hakkab talle huvitaval ja olulisel teemal vastama täiskasvanu küsimustele esialgu ühe sõnaga ja seejärel juba rohkem kui ühe lausungiga. 4-aastane laps suudab juba jutustada 3–4 lausega. Märkimisväärne hüpe jutustamisoskuses ilmneb tavaliselt 5–6 aasta vanuses seoses sisekõne kujunemisega ning mälu muutumisega juhtivaks psüühiliseks protsessiks (laps saab jutustamisel üha enam toetuda mälu kogemustele; lisaks on olemas mälu ka varasemate ja kuuldu tekstide n-ö raamid).

Teksti mõistmise oskus hakkab samuti kujunema dialoogis, mis on seotud lapse tegevusega. Esmalt mõistab laps lühikesi lauseid, seejärel juba mitmelauselisi ütlusi. Koolieelses eas peaks teksti mõistmise puhul arvestama sellega, et lapse mälu maht ei ole veel väga suur. Tekstiloomel arendamise otstarbel kasutatavad tekstid võiksid olla orienteeruvalt pikkuses 3 (2–3 aastastel lastel) – 15 lauset (6–7 aastastel). Lisaks peab silmas pidama ka teksti sisulist ning keelelist raskust. Tuleb jälgida:

- Kas tekstis kasutatavate sõnade tähendus on lapsele tuttav (nt kui laps pole seenel käinud, ei pruugi ta teada sõna *seeneline* tähendust).
- Kas lausepikkus ja esitatud info hulk vastab lapse mälu mahule (nt ei pruugi laps mõista keerulisi ja pikki põimlauseid lihtsalt selle tõttu, et lause ei jäänud meelde).
- Kas tekstis on kõik oluline info välja öeldud või peab täiskasvanu vajadusel kommenteerima või last küsimustega suunama väljaütlemata info tuletamisele (nt *Lapsed käisid loomaaias. Matil oli kurb edasi-tagasi kõndivat lõvi vaadata. Õhtul ütles Mati isale, et ta sooviks, et iga loom saaks olla oma kodus. Miks lõvi kõndis edasi-tagasi? Miks oli Matil kurb lõvi vaadata? Kus on lõvi kodu? Miks lõvi on loomaaias? Jne*)
- Kas tekstis on alltekst, st mõte pole otse välja öeldud.

2-aastane laps: hakkab väljendama end lühikeste, sageli elliptiliste (osa olulist infot puudu) lausete ja lausete. Talle meeldib täiskasvanuga koos tegutseda ja selle käigus vastab ta meelsasti oma kõne arengu tasemele vastavalt täiskasvanu küsimustele (tavaliselt ühesõnaliste vastustega). Ise küsib, kommenteerib veel vähe (ei algata dialoogi). Teiste inimeste ütlusi mõistab vaid juhul, kuid need on lühikesed ja seotud hetkesituatsiooniga.

Arendamine:

Arendada dialoogis osalemise soovi ja vastamist täiskasvanu küsimusele. Kujundada oma ja teise inimese tegevuse kommenteerimise oskust (oskus rääkida oma tegevusest).

- Täiskasvanu kommenteerib oma ja lapse tegevust või seda, mida laps vahetult tajub, põimides küsimusi, millele vajadusel ise vastab (*Sa teed nii ilusat torni. Sinine klots on paigas. Nüüd paned punase klotsi. Oi, torn kõigub. Miks küll kõigub? Käsi vist puutus torni vastu...*).
- Koostegevuses lapsega on täiskasvanul soovitatav küsida lapse tegevuse kohta: *mida teed, kuhu paned klotsi, kellele annad nuku* jne. Kasutada selleks ära erinevad võimalused: esemeline tegevus, käeline tegevus, tavatoimingud: käte pesemine jne.
- Täiskasvanu esitab küsimusi teiste laste tegevuse kohta ja pildil kujutatud tegevuste kohta (tegevuse kirjeldamine reaalse tegevuse või pildi järgi).
- Laps tegutseb tuttavate esemetega täiskasvanu korralduse järgi (*anna mulle pall; veereta pall mulle, paneme palli kappi*).

3-aastane laps: laps suudab kõne abil igapäevastes olukordades vabalt suhelda. Osaleb aktiivselt dialoogis, vastab vahel ka mitmelauselise repliigiga. Laps räägib peamiselt sellest, mis on vahetult tema jaoks tajutav (nähtav, kuuldav, katsutav). Laps suudab mõista lühikest tema jaoks tuttava situatsiooni kohta käivat teksti.

Arendamine:

Kujundada oskus vastata dialoogis pikemalt kui ühe lausega. Kujundada pildi või mänguasja ning täiskasvanu abistavate küsimuste põhjal lühijutu (3–4 lauset) koostamisoskust.

- Täiskasvanu kommenteerib lapse tegevust või vahetut ümbrust, põimides oma juttu küsimusi, pause, st stimuleerib last lauset jätkama, lõpetama.
- Dialoogis on soovitatav lasta lapsel kommenteerida oma tegevust. Soovitatav on kasutada korralduse, mitte küsimuse vormi: *Räägi mulle, mida sa karuga teed.*
- Täiskasvanu palub oma jutustamise käigus lapsel näidata pildil tegelasi vm objekte (täiskasvanu jutustus kui näidis).
- Laps peab täiskasvanu kirjelduse järgi ära tundma objekti või pildi (valik mitme hulgast).
- Lasta lapsel jutustada mina-vormis 2–3 lausega oma hetketegemistest (täiskasvanu küsimuste abil).
- Täiskasvanu jutu järgi või paralleelselt sarnase jutu koostamine (3–4 lauset) mänguasja või pildi kohta (Täiskasvanu: *Mul on koer.* Laps: *Mul on kass.* T: *Koer on minu sõber.* L: T: *Koer on pruuni värvi ja pehme karvaga.* L: jne).

4-aastane: Laps osaleb aktiivselt dialoogis, repliigid on sageli pikemad kui üks lausung. Kujunenud on monoloogi alged: laps meelsasti räägib oma tegevusest, mänguasjast. Jutustamisel kasutab peamiselt lausete ahelat, st ühendab lauseid üht tüüpi sidesõnaga (*ja* või *ja siis* vms). Laps on kuulnud ja mäletab mitmeid muinasjutte ja lastejutte. Ta täiendab/parandab täiskasvanut nende jutustamisel, ettelugemisel. Mõistab hästi täiskasvanu poolt talle jutustatud teksti. Teksti mõistmisel on endiselt oluline tema enda kogemus.

Arendamine:

Arendada oskust rääkida dialoogis olnust/möödunust. Kujundada oskus anda edasi kuuldud jutu põhilised sündmused. Kujundada oskus jutustada pildi või pildiseeria alusel.

Laps kommenteerib kaaslase tegevust selle toimumise ajal või peale selle sooritamist.

- Vestlus/dialog lapsele olulistest hiljuti toimunud sündmustest. (*Räägi, mida sa emaga pühade ajal tegid*).
- Varasema ja hetketegevuste võrdlev arutelu (*mida eile lõunaks sõime, mis on täna lõunaks; mida õues mängisime, mida nüüd mängime*).
- Reaalses tegevussituatsioonis või pildil kujutatud probleemsituatsiooni lahendamine, oma kogemuse edasiandmine sõbrale, nooremale kaaslasele, nukule (Nt Tass kukkus maha, läks katki ja põrand sai märjaks. *Räägi sõbrale, mida teha! Sina oskad memoriini mängida. Räägi sõbrale ka, kuidas seda mängida. Pipi tahab lauda katta, aga ei oska. Õpeta teda!*).
- Reaalse eseme või pildil kujutatud eseme lihtne kirjeldus abistavate küsimuste või näidiskirjelduse abil
- Seeriasse kuuluvate piltide järjestamine ja seeria järgi jutustamine suunavate küsimuste abil.
- Korduvalt kuulnud lastejutu põhisisu edasiandmine täiskasvanu küsimuste, piltide, aplikatsioonide toel.
- Tegevuspildi järgi jutustus täiskasvanu näidisjutu või suunavate küsimuste abil: et pilt kujutab vaid ühte hetke, on oluline võimaliku eelneva sündmuse tuletamine ja ka kujutatud tegevusele järgneva kirjeldamine. Nt on antud selline pilt: tüdruk paneb lumememmele porgandit ninaks: *Mida tüdruk enne tegi? Missugust lund on vaja lumememme tegemiseks? Kui lumememm sai valmis, mida tüdruk tundis / edasi tegi? Jne*).

5-aastane laps: loob täiskasvanu abita oma kogemuste põhjal 3–5 lausega teksti, kasutades peamiselt ahellauseid. Suudab pildi, pildiseeria või kuulnud teksti põhjal jutustada täiskasvanu abiga. Mõistab abiga ka enda kogemuste välist teksti. Suudab oma kogemuste najal tuletada tekstis puuduvat infot.

Arendamine:

Arendada oskust ümber jutustada kuulnud jutte, andes edasi sündmuste õige järjekorra. Arendada oskust jutustada pildi ja pildiseeria järgi.

- Korduvalt kuulnud juttude põhisisu edasiandmine piltide toel või abita.
- Lapse jaoks uute, s.o tundmatute juttude sisu edasiandmine peale eelnevat analüüsi ja vajadusel täiskasvanu küsimuste abiga.
- Ühe jutu sisu edasiandmine ahelana (üks laps alustab, teine jätkab).
- Jutule jätku või alguse mõtlemine.
- Jutu väljamõtlemine kuulnud jutu näitel (nt riidest nuku Sipsiku asemel jutustame paberist tehtud nukust Paberiinust).
- Õpetaja ettelõetud jutus vigade märkamine ja parandamine: sama jutu õigesti jutustamine.
- Pildiseerias sobimatu pildi leidmine ja seeria järgi jutustamine.
- Tegevus- või esemepildi järgi jutustamine, tuues sisse ka infot, mis pole pildil otseselt kujutatud.

6-aastane laps: Jutustab meelsasti oma kogemustest, kuulnud teksti, pildi põhjal. Laused on omavahel paremini seotud, kasutab jutustamisel rohkem ka liitlauseid. Armastab ise jutte luua.

Arendamine:

Kujundada oskus lühidalt arutleda lapsele oluliste probleemide üle (miks ma lähen koolikatsetele, miks tahan sünnipäevaks koera). Arendada loomingulise jutustamise

oskust. Arendada oskust mõista tekstis varjatud mõtet ja põhjus-tagajärg seoseid ja seostada jutustamisel lauseid.

- Jutustuse (teksti) ja mitte-jutt (mõtetelt mitteseotud lausete kogumi) eristamine (Jänku rääkis pildi kohta nii: *Pildil on talv. Maas on lumi. Kaks jänkut on tulnud mäele kelgutama. Ühel jänkul on kaelas punane sall, teisel sinine. Punase salliga on jänku Juta, sinise salliga on jänku Joosep. Neile mõlemale meeldib väga mäest alla lasta.* Karu rääkis pildi kohta hoopis nii: *Lumi on maas. Aga mulle meeldivad liblikad. Mina armastan mett. Mul ongi kõht tühi. Ahhaa, jänked kelgutavad. Kes tegi pildi järgi ilusa jutu? Mis Karu jutul viga oli?)*
- Jutu väljamõtlemine etteantud teemal (*Täna tegid plastiliinist liblika. Pane oma liblikale nimi ja mõtle tema kohta jutt*). Eelnevalt arutletakse, millest rääkida (nt liblika välimusest, kuhu liblikas võib lennata jms).
- Kuuldud teksti, õpetaja või kaaslase jutu/teksti täiendamine uue, väljamõeldud infoga ehk algse teksti muutmine (*Hunt oli alla neelanud nii punamütsikese kui vanaema. Mis oleks juhtunud edasi, kui jahimehed poleks tulnud?*).
- Lausete seostamise harjutamine, nt võrdlemine. Orav rääkis nii: *Karu läks metsa. Karu oli näljane.* Rebane rääkis nii: *Karu läks metsa. Ta/mesikäpp oli näljane.* Rebane rääkis nii: *Mari korjas maasikaid ja sõi kõhu täis ja läks koju ja heitis magama.* Orav rääkis nii: *Mari korjas maasikaid ja sõi kõhu täis. Seejärel läks ta koju ja heitis magama.* Kes jutustas paremini – orav või rebane?
- Kuuldud teksti analüüs põhjus-tagajärg seoste puhul ja seostamine lapse kogemusega (*Kuidas sina oleksid teinud/käitunud?*)
- Tegelaste iseloomustamine kuuldud teksti põhjal täiskasvanu abistavate küsimuste abil. Tegelase (nii välimuse kui iseloomu) võrdlemine enda ja/või kaaslase omaga.

7-aastane laps koostab jutu tegevus- ja olupildi järgi, annab edasi nii põhisisu kui ka mõningaid detaile; mõistab mõttelüngaga tekste ja tuletab ise puuduva info (või küsib täiskasvanult abi); räägib oma tulevases/kavandatavast tegevusest, mille kohta tal on kogemusi.

SUHTLEMINE

Suhtlemine on peamine keelekasutuse/kõne funktsioon. Suhtlemisel toimub osalejate vastastikune mõjutamine mingi ühise eesmärgi nimel. Suhtlemine kujuneb ja areneb koolieelses eas seoses lapse tegevusega, s.o eelkõige praktilise tegevuse ja mänguga. Kahe-kolmeaastaselt on oluline roll koostegevusel täiskasvanuga, 4–5 aastastel muutub tähtsaks koostegevus/koostöö ja suhtlemine eakaaslastega. Suhtlemisel kasutatakse nii kõnelisi/verbaalseid kui ka mitteverbaalseid/teisi suhtlusvahendeid (miimika, žestid, vaikus, pilkkontakt). Peamine verbaalse suhtlemise vorm on dialoog (NB! Dialoogis ei kasutata tavaliselt vastamisel täislauseid, vaid vastatakse ühe-kahesõnaliste ütlustega.)

Edukas suhtlemine tähendab, et

- laps soovib suhelda nii laste kui täiskasvanutega;
- laps oskab saavutada partneri tähelepanu;
- laps oskab arvestada partneriga: oskab arvestada partneri staatust (nt eakaaslane või täiskasvanu, võõras või tuttav täiskasvanu), tuju, eeldatavaid teadmisi-kogemusi jne;

- laps oskab alustada, jätkata ja lõpetada vestlust;
- laps oskab kaaslast kuulata;
- laps oskab valida sobiva strateegia partneri mõjutamiseks: veenmine, meelitamine, küsimine, ähvardamine, palumine jne;
- laps oskab valida sobivad keelevahendid mõtte väljendamiseks.

Kõiki nimetatud oskusi ei saavutata koolieelse ea jooksul. Koolieelses eas toimub aluse loomine hilisemate teadlikumate suhtlusoskuste kujunemisele.

Koolieelses eas omandatakse suurem osa suhtlemisoskustest täiskasvanu ja teiste (nt vanemate laste) eeskujul (jäljendamise teel).

2-aastane laps hoiab täiskasvanuga silmsidet, kasutab lühikesi, ebatäielikke ütlusi teatud kavatsuste väljendamisel: eelkõige eseme saamiseks, millestki keeldumiseks; kasutab mõningaid viisakussõnu (aitäh, palun); vastab lihtsatele küsimustele; vooruvahetuses räägib sageli teise kõnelejaga osaliselt korraga.

Arendamine:

Arendada huvi täiskasvanuga koostegevuses suhtlemise vastu. Kujundada

- oskus saavutada tähelepanu kõne abiga (nime nimetamine, pöördumissõnade kasutamine: *kuule, kas sa...*);
- oskus kasutada mõnesid viisakusväljendeid suhtlemisel (*aitäh, palun, tere*) ja vastata neile;
- oskus küsimustele ütlusega vastata ja soov ning oskus sõnastada küsimust;
- oskus alustada dialoogi.

3-aastane laps osaleb aktiivselt lühikestes dialoogides, sh algatab ise dialoogi, eelkõige midagi küsides, paludes; eelistab suhtlemisel eakaaslasele täiskasvanut; hakkab mõistma, et ei tohi teise inimese jutusse sekkuda; mõistab, kui kaaslane ei saanud tema ütlusest aru ning kordab oma ütlust.

Arendamine:

Kujundada esmased vooruvahetuse oskused. Arendada palvete, ettepanekute tegemist. Kujundada

- oskus jätkata tuttavas situatsioonis dialoogi (algatav repliik või küsimus);
- oskus kasutada viisakusväljendeid millegi palumisel, küsimisel jne, sh ka eakaaslastega;
- oskus kuulata kaaslane ära enne oma jutu alustamist;
- oskus täpsustada oma ütlust, kui partner seda ei mõista.

4-aastane laps osaleb pikemates dialoogides, sh oskab muuta teemat ning lõpetada vestlust; kordab või parandab/täpsustab ütlust, kui seda teised ei mõistnud; hakkab kasutama ja mõistab nalja, fantaasiat, narritamist; muudab keelekasutust vastavalt kaaslane vanusele – suhtleb kas eakaaslase, endast noorema lapse või täiskasvanuga.

Arendamine:

Arendada huvi eakaaslastega suhtlemise vastu. Kinnistada

- oskus osaleda dialoogis vähemalt kahes voorus, s.o laps reageerib tema repliigile järgnenud repliigile veel ühe repliigiga;
- oskus oma ütlust täpsustada ja partnerilt vajadusel paluda ütluse täpsustamist ;
- oskus vestlust lõpetada (nt teatab, mida hakkab tegema ehk miks lõpetab dialoogi);
- oskus suhtlemisel (mängus) mõista partneri rolli, iga ja situatsiooni, s.o suhtleb erinevalt kodus ja külas, eakaaslase ja täiskasvanuga jne;

- oskus vastavalt rollile rääkida (imiteerib häält, kõnemaneeeri, kasutab väljendeid vastavalt rollile, sh võib täiskasvanu võtta rolli ja olla lapsele näiteks (nt poemängus erinevad ostjad. Täiskasvanu: Palun lubage mulle....Ma sooviksinMingi onu: Andke üks.....Väike laps: Tahan kommi! Rollisuhtlus muinasjutu või lastejutu dramatiseeringus: *Räägi kurja hundi häälega! Kitsetalled kartsid hirmsasti. Kuidas kitsetall ütles? Ema oli kuri. Millise häälega ta rääkis? Repliikide sisu peab tuttav olema);*
- oskus pöörduda eakaaslase poole palve, ettepaneku, sooviga.

5-aastane laps arvestab juba kuulaja teadmistega, st tal on ettekujutus, mida kuulaja võiks antud asja kohta teada (nt räägib oma koerast erinevalt inimesele, kes on talle võõras, või sõbrale, kes on kursis koera tegemistega); võtab rollimängus erinevaid rolle ning vastavalt nendele kasutab ka rollisuhtlust (kõnestiil, intonatsioon); mõistab erinevaid suhtlemisstrateegiaid, nt ähvardust, lubadust, meelitamist ja kasutab ka ise neid; mõistab kaudseid ütlusi: palvet, ettepanekut, kutset jne (nt *mulle meeldib, kui sa minuga nukunurgas mängid; mul jäävad sellest suurest kisast kõrvad haigeks*).

Arendamine:

Arendada suhtlemisoskusi eakaaslastega. Kinnistada

- oskus olla eakaaslastega nagu täiskasvanutegagi viisakas (tervitamine, tänamine, palumine);
- oskus väljendada empaatiat (rõõmu, kaastunnet, kaasaelamist, kurbust);
- oskus alustada ja arendada dialoogi;
- oskus anda teiste tegevusele ja käitumisele hinnang;
- oskus mitte sekkuda kaaslase jutusse ja tegevusse.

6-aastane laps: suhtleb meelsasti nii täiskasvanute kui eakaaslastega; mõistab kaudseid ütlusi ja hakkab ka ise kaudseid palveid, ettepanekuid, teateid väljendama; laiendab teemat vastavalt oma teadmistele; suhtlemine on suunatud aina rohkem teadmiste edastamisele ja saamisele; eristab olulist infot ebaolulisest ja annab edasi peamiselt olulist infot; täiskasvanu abiga mõistab (st oskab seostada situatsiooni emotsiooniga, nt millal on ema rõõmus, kurb, vihane) ja väljendab tundeid ja emotsioone.

Arendamine:

Kinnistada rollisuhtlemise oskusi: suhtlejate rollide tunnetamist. Kinnistada

- oskus kasutada kaudseid palveid, ettepanekuid;
- oskus säilitada teema vähemalt neljas vóorus;
- oskus anda partnerile olulist infot (arvestades tema teadmisi);
- oskus arendada, muuta teemat;
- oskus valida vastavalt situatsioonile väljendusvahendeid ja suhtlemisstrateegiat (mis sobib külas, poes, teatris, kodus, lasteaias).

7-aastane laps suhtleb aktiivselt nii eakaaslaste kui täiskasvanutega; arvestab suhtlemisel nii kaassuhtlejat kui ka suhtlemispaika; kasutab õigesti viisakusväljendeid.

Suhtlemise arendamisel sobivad hästi:

- rollimängud;
- kujuteldavate situatsioonide arutelu (*Nt Väike Peeter kukkus tänaval ja hakkas nutma. Kaie läks ta juurde ja ütles: ära nuta, annan sulle kommi. Kuidas Sina*

oleksid käitunud / mida oleksid teinud? Mida Peeter tundis, milline oli Peetri meeleolu?

- lühijuttude dramatiseeringud ehk läbimängimised (NB! intonatsiooni kasutus), millele on soovitatav lisada ka arutelu, hinnangu andmine tegelaste käitumise ja iseloomu kohta (nende repliikide alusel);
- igapäevategevustes teiste käitumise jälgimine ja hinnangu andmine;
- päevarežiimimomentidel käitumismudelite andmine ja arutelu.

ETTEVALMISTUS LUGEMISEKS JA KIRJUTAMISEKS

Lugemine ja kirjutamine kui kirjaliku kõne vormid kujunevad suulise kõne baasil. Kirjalik kõne vajab eraldi õppimist, sest siin tuleb kasutada märke – tähti. Lugemis- ja kirjutamisoskus on aluseks paljude teiste õpioskuste kujunemisele. Kui rääkides on tähelepanu keskpunktis tähenduse edasiandmine, siis kirjaliku kõne puhul jaotub tähelepanu nii sisu kui vormi vahel. Laps õpib mõistma ja jälgima, **kuidas** tähendust edasi anda. Seetõttu ei ole kirjaliku ja suulise kõne omandamine täiesti sarnased protsessid. Lugema ja kirjutama õpetamine on seotud keele iseärasustega. Eesti keeles on lugemine/kirjutamine ja hääldamine omavahel tugevasti, kuigi mitte üksüheselt seotud. Seetõttu on hääldamise (samuti kõneliigutustaju) roll lugema ja kirjutama õppimisel suurem kui näiteks inglise keeles. Õpetamisel on oluline arvestada ka seda, et eesti keel on vältekeel. Sõnavälde eristab tähendust, seepärast õpivad lapsed suulises kõnes välteid eristama ja kasutama väga varakult. Väldete märkimisel kirjas on olukord aga keerulisem. Õpetamise jaoks on oluline keeleteadlaste seisukoht, et eesti keelele omased kolm väldet avalduvad vähemalt 1–2 silbist koosnevas kõnetaktis (nt *tipp, tiib, tibu, tipu, tippu, tiibu*), välded ei ole eristatavad hääliku ega silbi tasandil. Kuna välded avaldub ja sõltub kõnetakti tüübist, siis järelikult tuleb õpetamisel silbi asemel eelistada eesti keeles kõnetakti:

- kirjutama õppides teistest pikema hääliku leidmiseks tuleb kõnetakte võrrelda (ükski häälik iseenesest ei saa olla pikk või lühike!; nt *saal – sall; pudel – puudel*);
- lugema õppides saab väikseimaks sünteesiühikuks sõna veerimisel olla samuti kõnetakt, milles sõnavälde ei moondu ja kujutluse loomine sõna kõlast on kõige lihtsam (vrd *kas –si-ga* või *kassi-ga*).

Et laps suudaks lugema ja kirjutama õppida, peavad tal olema

- 1) välja arenenud eeldused nende oskuste omandamiseks;
- 2) omandatud vajalikud eeluskused.

Lugema ja kirjutama õppimise eeldusteks on:

- 1) arenenud suuline kõne: laps suudab eristada, ära tunda ja kasutada emakeele häälikuid; laps valdab sõnavara, grammatilisi vorme ja lausemalle;
- 2) arenenud erinevad tajud ja mälu;
 - Otilis-ruumiline tajuvõimaldab eristada ja ära tunda tähekujusid vormi-, suuruse-, aukoha-, suuna- ja sagedustunnuste alusel. Selle tajuliigi ebatäpsus on üheks takistuseks häälik-täht seose tekkimisel.
 - Rütmitaju (ühendab endas kuulmis- ja liigutustaju) võimaldab eristada ja taastada lause- ja sõnarütme (rõhkusid, välteid ja silbijärgesid).
 - Foneemikuulmine võimaldab eristada sõnu ja häälikuid üksteisest ja võrrelda nende pikkussuhteid sõnas.

- Kinesteetiline ehk liigutustaju võimaldab tunnetada hääldusliigutusi, hääldada selgelt ja liigendatult, mis on omakorda aluseks häälikanalüüsile ja kõnetaktide võrdlemisele.
- Mälu (täpsemalt kõneline töömälu) võimaldab säilitada analüüsitavaid ja sünteesitavaid häälikuid, sõnu ja lauseid.

Lugemis- ja kirjutamiseeldused kujunevad erinevalt ja sõltuvad lapse arengutingimustest, aga ka tema tunnetuslikust ja kehalisest arengust. Üldreeglina on laps valmis lugema-kirjutama õppima 5–6-aastaselt, mil tal tekib esmane huvi sõnade, häälikute ja tähtede vastu. Selles vanuses on laps võimeline rääkima keelest ja seda uurima (nt mõistab, et *uss* ise võib olla pikk, sõna “*uss*” on aga lühike). Olulisemateks tööloikudeks lugemis- ja kirjutamiseelduste kujunemise perioodil (2.-5.eluaasta) on:

- Suulise kõne arendamine (häälduse täpsustamine kuulmistaju ja artikulatsiooniparaati arendavate harjutuste kaudu, kõnemängud ja praktiline tegevus sõnavara laiendamiseks, grammatiliste vormide ja lausemallide mõistmiseks ja kasutamiseks).
- Tajude ja mälu treening erinevate praktiliste tegevuste ja õppemängude kaudu.
- Silma ja käe koostöö arendamine.
- Huvi äratamine lastekirjanduse ning lugemis-kirjutamiskatsetuste vastu.

Õpetamisel on võrdselt olulised kaks suunda, mida kujundatakse paralleelselt ja lõimitult:

1. Lugemis- ja kirjutamisoskuse (kirjaoskuse) tähtsuse ja vajaduse tutvustamine, st huvi tekitamine ja võimaluste loomine lugemise ja kirjutamise kasutamiseks igapäevaelus.
2. Osaoskuste (kodeerimise ja dekodeerimise) õpetamine.

Lugemise ja kirjutamise osaoskuste kujundamine koolieelses eas

Lugema ja kirjutama õppimine toimub paralleelselt, kuna mõlemal juhul on vaja valdavalt samu osaoskusi. Vaid nende sooritamise järjekord ja osakaal tulemuseni jõudmisel on toimingust sõltuvalt erinevad. Lugemine on oma olemuselt sõna häälikulise koostise taastamine tähtedest mudeli (kirjutatud sõna) järgi, kirjutamine aga sellele vastupidine protsess. Koolieelses eas kujundatakse vaid esmased oskused, mille puhul mängib olulist rolli täiskasvanu abi osakaal ja keelematerjali raskusaste (sõnade ja lausete pikkus ja struktuur; vt arengutulemused).

Kirjutamise osaoskustest (häälik- ja foneemanalüüs) kujundatakse häälikute eristamise ning häälikute arvu ja järjekorra ning teistest pikema hääliku leidmise oskust sõnas. Nimetatud osaoskused toetavad ka lugema õppimist. Selle puhul on omaette oskuseks sõna veerimine (süntees) ja oletuse (hüpoteesi) loomine sõna kõlast. Oletuse loomine on seda lihtsam, mida arenenum on lapse sõnavara ja lause, mida rohkem on talle ette loetud ja seega on ta tuttav kirjaliku kõne lauseehitusega. Nii lugemisel kui kirjutamisel on vajalik hääliku ja tähe seostamine. Lugemisel on vaja leida tähtedele vastavad häälikud, kirjutamisel häälikutele vastavad tähed.

2-aastane laps (3. eluaasta)

Lapse hääldus on ebatäpne, kuid ta eristab kuulmise teel sõnu üksteisest (*tass – kass, saal – sall, tibu – tippu*). Laps tunneb huvi ümbritseva vastu ning vaatab meeleldi pildiraamatuid.

- Kuulmistaju arendamine toetab häälduse täpsustumist. Sobivaimateks arendusvõteteks on mängud, kus laps peab ära tundma heli, hääle, kõnehääliku tekitaja ja selle üles otsima (nn peitmismängud).

- Täiskasvanuga koos pildiraamatu vaatamine on hea võimalus nii kõne arendamiseks kui ka huvi tekitamiseks raamatute vastu. Sobivad selgete, tugevamate kontuuridega värvilised pildid lapsele tuttavatest asjadest, sündmustest. Raamatut vaadates juhib täiskasvanu vestlust piltide põhjal: kommenteerib neid, esitab suunavaid küsimusi (Kus on...? Kes/mis see on? Mida ...teeb? jne). Laps osaleb vestluses, osutades pildile, õpib pöörama raamatu lehti.

3-aastane laps (4. eluaasta)

Seoses lauselise kõne arengu ja parema kõne mõistmisega areneb huvi raamatute ettelugemise vastu. Laps kuulab sisult ja keelelt jõukohaseid tekste. Ta vaatab koos täiskasvanuga pildiraamatuid, matkib talle korduvalt ette loetud jutukeste lugemist. Lapsel on olemas huvi end käeliselt väljendada. Ta matkib kirjutamist, kritseldades kriidi või pliiatsiga. See on oluline aeg peenmotoorika ja silma-käe koostöö arendamiseks. Sõrmede nn pintsetthaarde (kolme sõrmega hoid ja haaramine) kujunemine loob eeldused õigeks lusika, aga ka pliiatsi ja pintsli hoiuks.

- Ettelugemiseks sobivad lihtsa tekstiga tugevalehelised raamatud, milles pildid vastavad võimalikult täpselt tekstile (nt J.Oro "Muna").
- On oluline, et sel etapil vastaksid kirjutus- ja kunstitegevuse vahendid lapse käe arengule. Soovitav on kasutada pehmeid rasvakriite, jämedamaid ja pehmemaid, kolmnurkseid pliiatseid.
- Hilisemat tähtede õppimist soodustab optilis-ruumilise taju arendamine:

Ühesuguste asjade leidmine esemete hulgast

- ✓ eseme leidmine pildi järgi,
- ✓ paarispiltide sobitamine,
- ✓ pildi ja silueti sobitamine,
- ✓ terviku äratundmine osa järgi (*Kelle saba? jne*),
- ✓ osade sobitamine tervikpildi juurde (kellele-millele kuulub?),
- ✓ vigade leidmine pildilt,
- ✓ pildi ja lihtsamate puslede kokkupanek,
- ✓ lotomängud peitepiltidega
- ✓ õppemängud orienteerumiseks ruumis ja tasapinnal,
- ✓ kujundite ja mustrite ladumine näidise järgi.
- Foneemikuulmise arendamiseks sobivad nn tähelepanumängud, kus laps peab reageerima tegutsemisega signaalile, milleks on üksikhäälik, diftong või silp (nt *Lapsed on mängult jänkupojad, kelle nimed on I, U ja E. Kuula, keda ema koju kutsub? Kes peab koju jooksuma?*)
- Liisusalmid, naljalused sama häälikuga algavatest sõnadest (*Kuula, mis on ühesugune/naljakas!*),

Kuulmistaju arendamise võtteid vt lõigust "Häälamine".

4-aastane (5. eluaasta)

Areneb foneemikuulmine. Paljud lapsed suudavad teha lihtsamaid katseid sõnas hääliku eristamiseks (sõna algus- või lõpuhääliku leidmine). Täiskasvanu saab last aidata otsitavat häälikut selgemalt ja venitatult hääldades. Selles vanuses õpib enamik lapsi tundma üksikuid tähti. Täiskasvanu saab lapse loomulikku huvi toetada, luues tähtede uurimiseks ja esimesteks lugemiskatsetusteks soodsa keskkonna. 4-aastane laps õpib tähed selgeks algul mehhaaniliselt, sidumata neid sõnade lugemisega. Täiskasvanul tuleks lapsel aidata avastada tähtede kui häälikute sümbolite funktsiooni (kuidas tähtedest lugemisel ja kirjutamisel sõna tekib). Õpetades tuleb nimetada tähele vastav häälik, mitte õpetada tähenimetusi. Kõik lapsed ei suuda tähti kiiresti meelde

jätta. Mitmed tähed erinevad üksteisest vaid üksikute elementide või nende arvu poolest (E ja L, N ja M, B, P ja R jne), mistõttu neid alguses segi aetakse. Koos huviga tähtede vastu kasvab ka laste huvi ilukirjanduse ettelugemise vastu. Püsivam tähelepanu võimaldab jälgida sündmuste käiku ja seda küsimuste abil taastada.

- Foneemikuulmise arendamiseks sobib harjutada välte poolest erinevate sõnade (kõnetaktivariantide) eristamist. Nt väike *part kõnnib: siba-siba-siba*. Suur *part kõnnib: siiba –siiba-siiba* (III v.). Laps kuulab, liikumist võib ka jäljendada (kiire, kerge tippimine, taaruv, raske kõnd). Näita, kes nii kõnnib! Lapsele esitatakse eristamiseks sõnad: siba-siba, siiba-siiba. Analoogiliselt: suur kell (*killa-kõlla, killa-kõlla*; III v.), väike kell (*kila-kõla, kila-kõla*).
- Lugemishuvi, häälikanalüüsi ja sünteesi oskuse kujundamiseks sobivad mitmesugused sõnamõistatusmängud. Näiteks sobib “Võlusõna” mäng, milles täiskasvanu laulab (iga häälik eri noodiastmel) lastele nähtamatu sõna, ja lapsed valivad laual olevatest piltidest sõnale vastava pildi. Selline mäng sobib kasutamiseks kogu hilisemal lugema õppimise perioodil. Laulmiselt saab hiljem sujuvalt üle minna häälimisele. Tähelepanu tuleks pöörata sellele, et laulmiseks sobivad helilistest (lauldavatest) häälikutest koosnevad sõnad.
- Lugemishuvi virgutamiseks on soovitatav seinale riputada värvilised trükitähed, tegevuskeskustesse või õppevahendite riiulitele kinnitada sildid keskuste/asjade nimetustega, märgistada õppevahendid nimetustega, sisustada rühma lugemispesa raamatutega lastele iseseisvaks uurimiseks.
- Kui laps tunneb üksikuid tähti, tuleb teda suunata oma teadmist kasutama iseseisvas töös raamatutega: tuttavate tähtede leidmine pealkirjades, tegelaste nimedes jne.
- Ettelugemiseks sobivad lihtsama süžeeaga muinasjutud, mida pärast lugemist on võimalik “läbi mängida” mängunurgas või lauateatris (nt Grimmide muinasjutud “Punamütsike” ja “Hunt ja 7 kitsetalle”).
- Esimeste tähtede tundmisest peale teeb laps kirjakatsetusi, mida tuleks igati soodustada – panna paber ja sobivad kirjutusvahendid kättesaadavale kohale. Vältida tuleks varast väiksemõõduliste tähtede harjutamist joonelisel vihikupaberil, sest lapse silma ja peenmotoorika areng pole selleks valmis. Sobivaks kirjutusvahendiks on kriit ja tahvel, mannatahvel, vaba paberipind, aga ka arvuti. Viimasel juhul võib proovida ka juhuslikult toksitud lühikesi tähekombinatsioone lugeda.

5-aastane (6. eluaasta)

Laps tunneb ära hääliku häälikute reas ja sõnas. Ta kuulab meelsasti ettelugemist, olles seejuures aktiivne (osutab piltidele, küsib, parandab lugejat tuttava teksti puhul). Laps tunneb mõningaid tähti, kirjutab üksikuid sõnu (näiteks oma nime), mõistab, et tähendust annavad edasi tähtede järjendid. Laps teeb matkimise ja näidise alusel kirja eelharjutusi (vertikaal- ja horisontaaljooned, täheelemendid – paunad, kaared, sakid jne). Areneb oskus eristada häälikuid lühemates sõnades, milles ei esine sulghäälikuid. Häälikuid aitab sõnades eristada häälimine, s.o sõna sujuv (laulev) venitatud hääldamine häälikute kaupa, nii et iga häälik kostaks ülipikana ja häälikute vahele ei jääks pause. Sõna häälides saab leida, millised häälikud moodustavad sõna ja milline on nende järjekord. Laps õpib häälima 1–2-silbilisi sulghäälikuteta ja häälikuühenditeta sõnu täiskasvanu eeskuju alusel.

- Sõna algus- ja lõpuhääliku leidmiseks sobivad ahelmängud (doomino või sõnakett), milles järgmine sõna algab eelneva sõna viimase häälikuga.

- Piltide rühmitamine neil kujutatud sõnade algushäälikute järgi (nt “Häälikurongi” *täitmine: O-vagunisse lähevad..., S-vagunisse lähevad...*).
- Sõnade häälimisel on vajalik eraldatud häälikud tähistada, et säilitada häälikkoostis nähtavana. Selleks sobivad mänguasjad, ehitusklotsid, käbid või muu looduslik materjal. Soovi korral võib kasutada noope (algul valged, hiljem värvilised). Noopide eeliseks on see, et hiljem on foneemanalüüsi õpetamisel võimalik värvi kasutada häälikurühma tähistamiseks (täis-, suluta ja sulghäälikud), suurust aga pikkussuhete märkimiseks.
- Paralleelselt sõnade “lahtivõtmismängudega” (häälikanalüüsioskuse kujundamine) on soovitatav mängida sõnade mõistatamismänge sünteesioskuse arendamiseks. Näiteks “Kajamäng”: täiskasvanu häälib sõna, laps kordab nagu kaja ja nimetab sõna. “Aardelaegas”: laekas on peidus asjad/pildid. Täiskasvanu häälib vastavaid sõnu, kui laps sõna ära tunneb (kokku sünteesib), saab ta “aarde” omale.
- Mõistatamismängudeks on sobilik valida ka sõnapaare, kus sõnad koosnevad samadest häälikutest, kuid erinevas järjekorras (*isa – sai, asi – isa, loos – sool, loor – rool* jne). Nii kujuneb arusaamine, et sõna tähendus oleneb häälikute järjekorrast.
- Optilis-ruumilise taju arendamiseks sobivad järgmised töövõtted:
 - ✓ tähtede leidmine tähesarnaste kujundite hulgast,
 - ✓ läbikriipsutatud või üksteise peale kirjutatud tähtede äratundmine,
 - ✓ tähtede konstrueerimine etteantud osadest, looduslikust materjalist jne.
- Foneemikuulmise ja kinesteetilise taju arendamiseks sobivad kajamängud, milles laps kordab täiskasvanu järel eri vältes ja vältekandjaga kahest sõnast koosnevaid ridu (nt *koli – kolli* (III v.), *koli – kolli* (II v.), *koli – kooli* (III v.), *koli – kooli* (II v.)). Abistamiseks sobib kasutada käemärke (sõna “kiigutamine” teisevärtelise sõna hääldamise toetamiseks, vältekandja hääliku ülipikaks venitamine kolmandavärtelise sõna häälduse toetamiseks). Selline kõnetaktide võrdleva hääldamise oskus aitab otsustada, kas ja milline häälik on teistest pikem. Hääldamises 4-aastaselt, arengutulemustes lug ja kirj 7-a.
- Kõnetaktivariantide muutmisoskuse harjutamiseks sobivad ka järgmised võtted: Nt *sõna on ... (saal, kool, tibu, tuli jne). Tõmba käega ... pikaks!* .
- Kirjutamiskatsetusteks ja kirja funktsiooni tutvustamiseks sobib raamatute koostamine (isiklik või rühma raamat) joonistatud piltidest ja piltidele pealkirjade kirjutamine (sõnad või lühikesed laused, eelnevalt häälitakse ühiselt). Raamatutesse väikeste kommentaaride kirjutamine, piltide pealkirjastamine, kirjade/kaartide kirjutamine täiskasvanu abiga jätkub ka edaspidi.
- Ettelugemisel võib jätta lause lõpetamata või tekitada lausesse lünga, küsides lapselt, missugune sõna võiks sobida. Nii saab arendada oletuse (kujutluse) loomise oskust lausest ja sõnadevahelistest seostest, mis on üks lugemise osaoskusi.

6-aastane (7. eluaasta)

Jätkub häälikanalüüsi oskuse kujundamine. Lapsed omandavad oskuse jaotada sõnu häälikuteks, määrama õigesti häälikute järjekorda sõnades, seostavad häälikud tähtedega. Areneb oskus hääldada võrdlevalt välte poolest erinevaid sõnu (sama sõna kõnetaktivariante; nt *seep – sepp, kala – kalla*) ja otsustada, milline häälik on teistest pikem. Enamik 6-aastasi lapsi on suuteline lugema õpetamise tulemusel veerides. Kasvab ilukirjanduse roll lapse tundeelu, teadmiste, vaatlus- ja kuulamisioskuse, eneseväljendusoskuse arendajana. Lapsel kujunevad teadmised enamlevinud

kirjandusžanritest (luuletus, jutt, muinasjutt, vanasõna, mõistatus). Kujuneb oskus kasutada raamatuid igapäevaelus teabe hankimiseks (entsüklopeediline ehk aimekirjandus).

Endiselt on soovitavaks žanriks muinasjutud, mis köidavad lapsi emotsionaalsuse ja lihtsa keelega, aga ka luuletused ja jutud laste elust. Lastekirjanduse kaudu tutvutakse eesti kirjandusklassikutega (Fr. R. Kreutzwald, E. Särgava, E. Enno, J. Oro jt), väliskirjanduse klassikutega (vennad Grimmid, C. Perrault, H. C. Andersen jt), kaasaegsete eesti autorite loominguga (E. Niit, E. Raud, H. Mänd, H. Runnel, T. Toomet, O. Arder jt), põhjamaade kirjanduse tuntud esindajatega (A.Lindgren, T. Janson jt).

- Häälimiseks valida sõnu 1–2-silbilisi häälikuühenditeta sõnu. Häälimisoskuse kujundamiseks on soovitav sõnad rühmitada häälikulise koostise ja silbistruktuuri järgi (sulghäälikuta 2-häälikulised sõnad: kinnine ja lahtine silp (*uus – suu*); 3-häälikulised sõnad, milles vältekandja (teistest pikem häälik) on sõna lõpus (*sall*), sõna keskel (*saal*); 2-silbilised esmavärtelised sõnad (*ema, muna* jne).
- Hääliku olemasolu ja asukohta määramisoskuse harjutamiseks sõnas sobib nt *Kalamäng (Kuula, kas ...häälik on sõna alguses, keskel või lõpus! Tõsta kala pea, keha või saba!)*.
- Häälikumajade täitmine. (Iga häälik sõnas elab majas oma toas (tubade arv on ette antud). Paiguta häälikud tubadesse!)
- Memori, ringloto või doomino.
- Sõnade võrdlemine häälikkoostise alusel (missugused häälikud on sõnades samad, missugused erinevad, laotud sõnades sarnaste häälikute ühendamine joontega).
- Uute sõnade moodustamine ühe hääliku muutmise teel (nt mäng “*Otsin sõpra*”: lapsele esitatakse pilt, mille alla on laotud vastava sõna noopskeem ümarate noopidega. 1 noop tähistab naeratavat häälikut ☺, kes otsib sõpra. Laps leiab sõna, milles märgitud hääliku asemel on teine häälik (*pall – pill – põll*). Naeratava hääliku asukoht sõnas muutub).
- Kõnetaktivariantide võrdleva hääldamise harjutamiseks esitatakse sama sõna (ei pea olema tähendusega) kaks varianti, mis erinevad välte poolest. Nts *Suur kann hüppab: hoppa – hoppa. Väike kann hüppab: hoba- hoba*. Järgnevalt peab laps muutma esitatud varianti (lühikese pikaks ja vastupidi). *Mina olen suur kann, ole sina mängult väike kann*. Analoogiliselt: *suur lind laulab: tiidi-tiidi (III v.), väike lind laulab tidi-tidi*.
- Harjutatakse kuulmise teel teistest pikema hääliku leidmist sõnast. Eelnevalt hääldab sõna täiskasvanu või laps ise. Eksimuse puhul on soovitav muuta sõna nii, nagu laps ütles. Nt *kuula, milline häälik on teistest pikem! Saal. Laps: L. Täiskasvanu: Kuula, ma ütlen nii, et l on pikem! Sall. Saime teise sõna. Meie sõna oli saal*.
- Lugemisoskuse arendamiseks on soovitav jätkata sõnamõistatusmängudega (sünteesiharjutustega), milles sõnad on häälikstruktuurilt keerukamad ja pikemad kui laste poolt analüüsitud sõnad (3–4-silbilised, häälikuühenditega sõnad, liitsõnad).
- Enesekontrollioskuse kujundamiseks ja hilisema aimamisi lugemise vältimiseks võib lugemiseks esitada sõnu sarjadena. Ühes sarjas (rühmas) on häälikstruktuurilt sarnased sõnad (nt *siil, saal, sool*). Laps loeb sõna ja leiab vastava pildi..

7-aastane (8. eluaasta)

Tunneb ja oskab kirjutada enamikku tähti, võib segi ajada üksikuid kujult või häälduselt sarnaseid või võõrhäälikutele vastavaid tähti. Suudab kokku veerida 1–2-silbilisi sõnu, pikemate sõnade puhul võib eksida ja lugeda aimamisi (oletada sõna lõppu valesti sarnase alguse põhjal). Häälib õigesti 1–2-silbilisi ka sulghäälikuid sisaldavaid sõnu, võib eksida häälikuühenditega sõnade häälimisel. Häälitud sõnu suudab laps kirjutada, andes õigesti edasi sõnade häälikstruktuuri (nt *lähen koli*), kuid eksides ühe- ja kahekordsete, nõrkade ja tugevate tähtede valikus. Laps eristab häälikuühendita sõnas kuulmise teel teistest pikemat häälikut. Laps suudab korrata eri vältes ja vältekandjaga sõnadest koosnevaid ridu (koli – kolli (IIIv.), koli – kolli (II v.), koli – kooli (III v.), koli – kooli (II v.)). Laps teab, et lause koosneb sõnadest ja eristab lauses sõnu üksteisest. Eksida võib nn abisõnade eristamisel, nt loeb üheks sõnaks *laua all*.